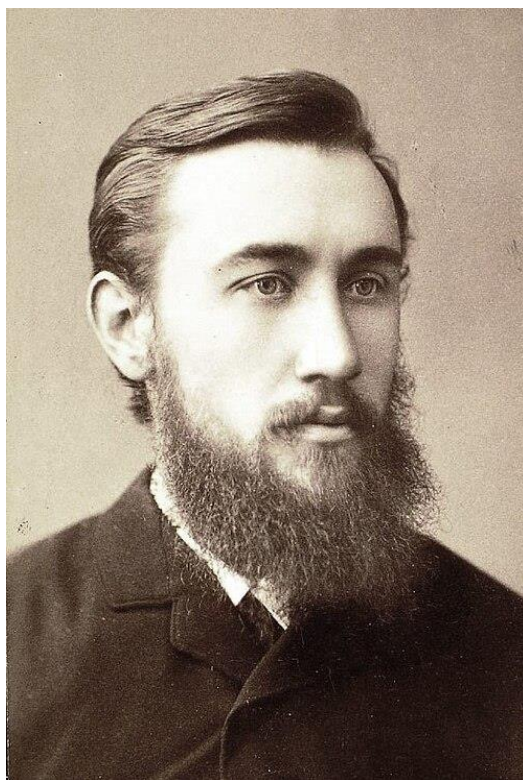

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

БОРИС ГРІНЧЕНКО: ГРАНІ ТАЛАНТУ

Серія «СВІТОЧІ НАЦІЇ»

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Кам'янець-Подільський
2026

УДК 821.161.2Грінченко(075.8)

ББК 84(4Укр)я73

Б82

Рекомендувала вчена рада Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 6 від 29.05.2025 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Л.М. Ковалець, доктор філологічних наук, професор
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці);

О.В. Кеба, доктор філологічних наук, професор
(Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка);

І.В. Приймак, кандидат філологічних наук, доцент,
(Хмельницький національний університет, м. Хмельницький)

Б82 Борис Грінченко: грані таланту: навчально-методичний посібник [Електронний ресурс] / [за заг. ред. к. філол. н., доц. Л.І. Починок]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2026. 153 с. (Серія «Світочі нації»).

Електронна версія посібника доступна за покликанням:

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10017>

Навчально-методичний посібник відкриває серію видань про визначних митців, які своїм талантом і творчим шляхом спричинились до розвитку української культури та духовності, ставши Світочами нації. Перше видання серії презентує багатогранну творчість та різновекторність поля діяльності Бориса Грінченка – українського письменника, педагога, лексикографа, літературознавця, етнографа, історика, публіциста, громадсько-культурного та політичного діяча, й акцентує на потребі глибокого вивчення та осмислення ідей і світоглядних позицій митця, його художньої, літературознавчої, лінгвістичної, публіцистичної та педагогічних спадщини.

Запропоноване навчально-методичне видання зорієнтоване як на використання у навчальному та виховному процесі закладів загальної середньої, передвищої та вищої освіти, так і на просвітню діяльність широкого загалу поціновувачів української культури.

УДК 821.161.2Грінченко(075.8)

ББК 84(4Укр)я73

© К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА / Людмила Починок	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА	6
1.1. ТВОРЧИСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА В СИСТЕМІ ЕПОХ: ПАРАДИГМА ЕСТЕТИКИ ТА ДИДАКТИКИ / Любов Расевич.....	7
1.2. «СЛОВАРЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» Б. ГРІНЧЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ / Наталія Коваленко	44
1.3. ПРАВОПИСНІ ІНІЦІАТИВИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА / Наталія Дзюбак.....	57
1.4. ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ДОРОБОК БОРИСА ГРІНЧЕНКА НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ГУРТКОВИХ ЗАНЯТТЯХ У ЗЗСО (У МЕЖАХ ВИКЛАДАННЯ ВОК «МЕТОДИКА ГУРТКОВОЇ РОБОТИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ») / Наталія Ладиняк, Інна Беркешук.....	71
1.5. ЖАНР ОПОВІДАННЯ У ТВОРЧОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА: ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ ТА ПОТРАКТУВАННЯ / Людмила Починок.....	88
Розділ 2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ..	103
2.1. БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧИСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА / Олеся Трофимюк.....	104
2.2. ХРОНОЛОГІЯ ЖИТТЄПІСУ БОРИСА ГРІНЧЕНКА / Людмила Починок, Олеся Трофимюк	
2.3. ЦІКАВІ ФАКТИ ПРО БОРИСА ГРІНЧЕНКА / Людмила Починок.....	123
2.4. ПЕРЕЛІК ХУДОЖНІХ ТВОРІВ БОРИСА ГРІНЧЕНКА / Людмила Починок.....	124
2.5. ВИСЛОВИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА ТА ДУМКИ ВІДОМИХ ЛЮДЕЙ ПРО ПИСЬМЕННИКА / Людмила Починок.....	128
2.6. ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «ЖИТТЯ І ТВОРЧИЙ СПАДОК БОРИСА ГРІНЧЕНКА» / Людмила Починок.....	133
Розділ 3. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	138
ПЕРЕЛІК ПРАЦЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА ТА ДОСЛІДЖЕНЬ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ (2000–2024) / Галина Гайшук, Ірина Лук'яничук	139

ПЕРЕДМОВА

Непересічна постать Бориса Грінченка, українського письменника, педагога, лексикографа, літературознавця, етнографа, історика, публіциста, громадсько-культурного та політичного діяча, відкриває серію навчально-методичних видань про визначних митців, які своїм талантом і творчим шляхом спричинились до розвою української культури та духовності, ставши Світочами нації.

Багатогранність творчості Бориса Грінченка та різновекторність поля його діяльності робить надважливою потребу широкої презентації ідей та світоглядних позицій митця, його художньої, літературознавчої, лінгвістичної, публіцистичної та педагогічних спадщини.

Активний учасник національного руху, один із фундаторів «Братства тарасівців», відстоювач української мови в освіті, апологет ідеї «рідна мова в рідній школі», автор українських шкільних підручників, один з організаторів і керівників «Просвіти», укладач чотиритомного тлумачного «Словаря української мови», поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературний критик, публіцист, громадський діяч – це лише дециця з його сумлінного й відповідального труду на полі розвою національної культури.

«Більше працював, ніж жив», – писав у книзі спогадів про Бориса Грінченка його сучасник і близький товариш Микола Чернявський. «Він свідомо обмежив себе... одкинув власні інтереси й святинею для себе поставив народ, – український народ, – а призначенням своїм – послуги цьому народові. Всі думи і мрії – рідному народові. Все життя – для рідного народу... Що він зробив у цьому напрямку, те знають всі. Бо Ім'я його, як борця за долю народу і як працюючника на ниві народній, світить однією з найясніших зірок на нашому небі... Великим коханням любив Грінченко Україну» [Чернявський М. Кедр Ливану: Спогади про Б. Грінченка: Ювілейне видання. Херсон: Коопер. тов-во «Українська книгарня», 1920. 36 с.].

Щира віра М. Чернявського безапеляційно зобов'язує усі покоління українства знати й поцінювати світочів нації та їх працю для рідного краю, примножуючи їх здобутки. Власне, тому й постала до життя ідея створення серії навчально-методичних студій «Світочі Нації», першу з яких і презентує колективний навчально-методичний посібник «Борис Грінченко: грані таланту».

Запропоноване навчально-методичне видання зорієнтоване як на використання у навчальному та виховному процесі закладів загальної середньої, передвищої та вищої освіти, так і на просвітню діяльність широкого загалу поціновувачів української культури.

Матеріали посібника стануть у нагоді вчителям та учням ЗЗСО в процесі вивчення дисциплін «Українська мова» та «Українська література», спецкурсів і факультативів гуманітарного напрямку.

В освітньому просторі ЗВО навчально-методичний посібник сприятиме глибшому засвоєнню освітніх компонент «Вступ до мовознавства», «Історія української літературної мови», «Сучасна українська літературна мова», «Історія української літератури», «Українська література для дітей та юнацтва», «Українська література у світовому контексті», «Методика навчання української літератури», «Методика гурткової роботи з української мови і літератури» в межах освітньо-професійних програм першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, як ОПП «Середня освіта (Українська мова і література) за спеціальністю А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями) за предметною спеціальністю А4.01 Середня освіта (Українська мова і література) галузі знань А Освіта, ОПП «Середня освіта (Українська мова і література. Англійська мова)» за спеціальністю А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями) за предметною спеціальністю А4.01 Середня освіта (Українська мова і література) галузі знань А Освіта, ОПП «Українська мова і література» за спеціальністю В11 Філологія (за спеціалізаціями) спеціалізації В11.01 Українська мова та література галузі знань В Культура, мистецтво та гуманітарні науки.

Людмила Починюк,

*кандидат філологічних наук, доцент, завідувачка кафедри
історії української літератури та компаративістики*

Розділ 1

**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ
ЖИТТЄТВОРЧОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Любов Рашевич,

кандидат філологічних наук, старший викладач
кафедри історії української літератури та компаративістики
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
rasevych.liubov@kpnpu.edu.ua

1.1. ТВОРЧІСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА В СИСТЕМІ ЕПОХ: ПАРАДИГМА ЕСТЕТИКИ ТА ДИДАКТИКИ

Матеріали дослідження відповідають змістовим складникам освітньо-професійних програм «Середня освіта (Українська мова і література)», «Середня освіта (Українська мова і література. Англійська мова)» та «Філологія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Розділ комплексно охоплює як методичні, так і літературознавчі аспекти, що інтегруються в освітні компоненти «Методика навчання української літератури» та «Історія української літератури». Умовно поділений на дві частини, розділ висвітлює, з одного боку, аналіз творчості Б. Грінченка в контексті шкільних програм, зокрема чинних на момент публікації модельних програм НУШ, а з іншого – у контексті інтегрованих курсів вивчення літератур (української та зарубіжної – так само відповідно до чинних міністерських програм, що дає змогу поєднувати традиційні та сучасні підходи до навчання літератури.

Творчість Бориса Грінченка вочевидь недооцінена в сучасному каноні української літератури. Особливо коли розглядати шкільний курикулум як найбільш вузьку варіацію канону. У сучасній програмі з української літератури, надто в середній школі й надто за сучасних викликів, коли дедалі гостріше постає питання морального виховання дітей та становлення в межах викладання шкільних предметів їхнього емоційного інтелекту, тексти Б. Грінченка майже не вивчаються, а якщо й згадують в чинних програмах, то як рекомендація до позакласного

читання. Нижче щодо цього аспекту буде детальний огляд. Н. Левчик використовує щодо поетичних творів Б.Грінченка формулювання «помилково недооцінені» [8, с.59], однак тепер із певністю це ж формулювання можна вживати до всієї літературної спадщини автора.

Важливість вивчення текстів письменників у школі для їхнього входження до канону національної літератури значна. Зокрема, про функцію робочих програм, а саме наведеного в них переліку (списку) творів українського літератури, які вивчаються в загальноосвітній школі (курикулумів – за визначенням Ю.Ковбасенка [6, с.4]), як одного похідних канонів говорить Р.Мовчан – укладачка чинних програм з української літератури (для не НУШ). Історія української літератури засвідчує, що високохудожні твори можуть існувати поза межами офіційних списків чи канонічного переліку, як сьогодні сталося із текстами Б.Грінченка. Стрижневу роль для визнання мистецької якості текстів того чи того автора відіграють оцінки літературознавців і критиків, а також внесення творів до шкільної програми. Тексти, котрі вивчаються в школі, а відповідно, і їхні автори, мають значно вищі шанси стати частиною фонду національної класичної літератури [9].

Р.Мовчан наголошує, що основна вимога до класичного твору пов'язана насамперед із високими художніми якістьми тексту, «у якому йдеться про вічні, уселюдські, універсальні цінності та який витримав іспит часом» [9]. Унікальний дидактичний потенціал творів Б.Грінченка для школярів різних вікових категорій наразі фактично проігнорований. Навіть намагання компенсувати тексти авторів давніших періодів розвитку української сучасними, на нашу думку, не виправдовує нехтування текстами Б.Грінченка в курикулах чи винесення їх у кращому разі на маргінес позакласного читання. Про недооціненість свідчить деталізований огляд чинних для системи літературної освіти НУШ програм з української літератури. Вивчення творчості Б.Грінченка обов'язковим є лише в програмі за редакцією Т.Яценко для 5-го класу НУШ у розділі «Світ дитинства». Тут пропонується скорочене вивчення **оповідання «Украла»**. Про тему скороченого вивчення літературних текстів у школі на догоду принципу охопити більше й цілком на шкоду цілісному сприйняттю текстів літератури як єдиного й неподільного

мистецького цілого, артефакту в нас будуть окремі розвідки. На нашу думку, це неприйнятно, цього підходу варто максимально позбутися. Зіставлення повного тексту Грінченкового оповідання зі скороченою підручникомовою версією (Українська література, Т. Яценко. 5 клас) дало змогу встановити, що з усього тексту вилучено лише невелику його частину, а саме: *«Мовчить. Учитель знову: – Не думай, що ми всі хочемо нападатися на тебе. Нам треба тільки знати правду. Може, це ще й не так, як кажуть, та я й думаю, що не так»* [3]. Не зовсім зрозуміло, чому укладачам знадобилось вилучити саме цей момент і як суттєво це вплинуло на економію підручникомового обсягу (усього 32 слова). Проте цей уривок доволі важливий у педагогічному плані й плані психологічному: Олександра не відповіла, коли вчитель запитав уперше, їй було складно перебороти себе, вона відчувала душевні муки, страждала, вагалась. І ремарка, яку виголошує вчитель, украй важлива поза часовим контекстом твору, трансцедентно: учитель, попри очевидність ситуації, не нападає на дівчинку сам, без належних доказів (оскільки не бачив усього на власні очі), дає змогу їй пояснити ситуацію зі свого боку, притлумлює запал учнів у класі, які ладні от-от вчинити самосуд (*«Ви он уже налагодились вигонити Олександру з школи, а ще не знаєте до пуття діла. А може, воно й не так було? Треба послухати спершу, що Олександра скаже»* [3]). У вилученому уривку якраз підкреслено терплячість учителя, його незаангажованість, готовність почути альтернативну думку, його віру у своїх учнів (навіть коли хтось із них оступився), бажання бути об'єктивним, а ще – повагу до особистості учениці будь-коли, за будь-яких умов: Олександра, як і будь-хто в класі, самодостатня й має право говорити за себе. Це принцип славнозвісної презумпції невинуватості, про яку учні вже могли чути з популярних голлівудських фільмів. Принцип презумпції невинуватості запровадив у широку юридичну практику британський юрист, суддя та політик віконт Джон Санкі, який жив у першій половині ХХ ст. Тоді як оповідання «Украла» було написане ще 1891 року, і тут цей принцип застосований автором як принципова художня деталь. Не менш важливо, що застосований він до дитини, не до дорослого, у чому є велика міра інноваційності Б. Грінченка, втілення ним на практиці тих теоретичних

принципів гуманності в судочинстві та в педагогіці, котрі зараз й вважаються прогресивними: цінність особистості учня, його право на самовираження, право на свободу, яке полягає не тільки в праві діяти вільно, але й відповідати за скоєне, принцип запобігання булінгу тощо. Тож Олександра відповідальна за те, що накоїла, учитель не знімає з неї болісної потреби відповідати за свій вчинок, хай і спровокований афективним станом голоду. І, вочевидь, те, що Олександра має вербалізувати скоєне («Правда!.. Правда!.. – скрикнула Олександра. – Я вкрала!» [3]), є необхідним виховним заходом, аби через гіркоту визнання дівчинка навчилася не хибити більше й показала всім у класі мужність визнання провини, мужність брати відповідальність за вчинене та, як бачимо потім, мужність ставити власну гідність понад базові фізіологічні потреби («Дівчата-товаришки її люблять і часто дають їй чого їсти – такого, що з дому приносять. Але вона зрідка бере, хоч і часто сидить на сухому хлібові» [3]).

Доречно було б навіть активізувати міжпредметні зв'язки з біологією та дослідити, як насправді голод впливає на психіку людини. Це вкрай важливе життєве питання, відірване від абстракцій – школярам важливо знати, що в стані голоду людині важко володіти собою: «Вплив голоду на психіку, соматичну будову і поведінку людини виявляється у послабленні відчуттів, пам'яті, процесів мислення та контролю над власною поведінкою, пригніченні волі» [1]. Апелювання до цієї інформації не тільки пом'якшує вину Олександри (хоча сама до себе дівчинка була вимогливою й надалі дуже категоричною), але й дає учням цінне усвідомлення того, що людина – єдність духового й тілесного (згодом у «Місті» В. Підмогильного конкретно про це буде використано епіграфи до роману: «Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола: як тварина – людина їсть і п'є: як тварина – вона множитья і як тварина – викидає; як янгол – вона має розум, як янгол – ходить просто і як янгол – священною мовою розмовляє». Талмуд. Трактат Авот; «Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?». А. Франс. «Таїс» [11]). У світі штучних голлівудських супергероїв, соцмереж, які пропонують ідеальні картинки життя топових інфлуенсерів, усвідомлення того, що людина може бути слабкою, бо за природою своєю

двоїста й залежна від задоволення базових інстинктів, цінне. І тим глибшим є розуміння подвигу людей, які задля вищої мети можуть перемагати в собі інстинкти. Надалі ситуацію з оповідання «Украла» доречно буде також актуалізувати під час опрацювання поеми в прозі Осипа Турянського «Поза межами болю» (передбачено до вивчення програмою за ред. Р. Мовчан в 11-му класі ЗЗСО). Тут узагалі тема голоду та боротьби під час цього за свою людську сутність стає ключовою, набуває крайньої екзистенційності: *«Їм стало ясно, що, хочаби врятувати життя, мусять їсти тіло свого товариша. <...>. Сабо прийшов і приніс кавалок тіла з трупа товариша. <...>. – Хай згину, а людського тіла не буду їсти, й ніхто з вас не їстиме!»* [13]. Зрештою, тканина тексту в Б.Грінченка показує, що й найшляхетнішій людині притаманно помилятися, піддаватися слабкостям. І в оповіданні винною є не тільки Олександра. Завдяки вмілому дидактичному підходові вчителя до вирішення проблемної ситуації в класі свою менш очевидну, але наявну провину відчули учні класу, вони проявили співчуття до Олександри, чим і самі стали кращими за себе колишніх (ефект катарсису): *«Учитель глянув на дітей. Хлопці були ні в сих ні в тих, дівчата деякі плакали»* [3].

Слушно залучити також паралелі з:

- а) трьома голодоморами, які пережили українці у ХХ столітті під впливом геноцидної, планомірної етноцидної політики Росії (оскільки учні беруть участь у пам'ятних днях до вшанування жертв голодомору, то вже у 5-му класі мають загальне уявлення про скоєні радянською владою звірства);
- б) контекстом доль українських полонених у Росії, які потерпають там від голоду та насильства, але попри це не скоряються ворогові;
- в) країнами Африки: *«Найбільше страждають такі країни, як Нігерія, Гана, Сьєрра-Леоне та Малі, на півночі якої близько 2600 людей, ймовірно, спіткає катастрофічний голод», – стверджує Reuters. Через дефіцит продовольства 16,7 млн дітей віком до 5 років у Західній та Центральній Африці страждають від гострого недоїдання»* [2].

Врешті, і в Україні, як і будь-де, завжди є сімейні ситуації, аналогічні з Олександріною. Тому зображене Б.Грінченком, на жаль, не є винятковим чи анахроністичним.

За програмою Т.Яценко для 5-го класу опрацювання творчості Б.Грінченка тут передбачає розповідь про письменника, зокрема його педагогічну діяльність. «Украла» детерміновано як *«оповідання про життя сільської школи в поневоленій Україні»* [10], що само собою не є вичерпним і збіднює потужний психологічний, гуманістичний стрижень тексту. Згідно з даними програми варто під час опрацювання наголосити на динамічності оповіді (через скороченість тексту учні, звісно, об'єктивно не можуть цього зробити сповна, повноцінно) та психології вчинку Олександри, що вже є ближчим до сутності ідеї та лейтмотиву твору. Пропонується акцентувати *«на ідеї розуміння людської душі, співчуття, прощення»* [10]. Мистецьким контекстом визначено звернення до творів образотворчого мистецтва, насамперед – ілюстрації до оповідання «Украла» художника – В. Євдокименка, котра наводиться у відповідному підручнику за ред. Т. Яценко. Пропоновані різновиди робіт для оповідання Б. Грінченка та інших творів розділу «Світ дитинства» (містить також твори Івана Нечуя-Левицького «Вітрогон» (скорочено), Оксани Сайко «Гаманець», Галини Кирпи «Мій тато став зіркою» (скорочено)) передбачають: 1) виразне читання художніх творів (уголос ланцюжком, в особах тощо); 2) переказ (близько до тексту, стисло, вибірково, від імені одного з героїв тощо) художніх творів; 3) бесіду за запитаннями; 4) постановлення проблемних запитань; 5) складання плану твору; 6) аналітико-синтетичну роботу над текстом творів; 7) складання діаграми Венна «Персонажі творів»; 8) створення графічних і візуальних засобів передавання інформації (перебіг подій, розрізнення персонажів, установлення зв'язків між ними тощо), зокрема і з використанням комп'ютерних програм; 9) створення власного медіатексту на основі прочитаних творів про світ дитинства; 10) рольову гру «Лист героєві твору» або «Я хотів би дружити з героєм твору... ». Ці різновиди робіт є орієнтовними, їх можна доповнити саме щодо оповідання «Украла» більш творчими. З інноваційних методів доречно запропонувати інтерактивне читання (метод передбачення сюжету за назвою твору, читання з паузами, доповнення сюжету), метод рольової гри та альтернативного суду (прийоми драматизації, театралізації), менш доречними, проте можливими видаються прийоми гейміфікації (напр.,

квести за твором), метод проєктного навчання у форматі соціального дослідження, відеоесе чи подкасту про порушені в тексті проблеми.

Інші чинні модульні програми – В. Архипової та ін. для 5-6 класу, як і програма М. Чумарної та ін. – не містять жодної пропозиції з вивчення творчості Б. Грінченка.

Програма Т. Яценко для 8-ого класу знову пропонує вивчення творчості Б. Грінченка в розділі «Реалізм в українській поезії та прозі» – оповідання «Каторжна», «Батько та дочка». Однак цього разу опрацювання творів заплановане в межах позакласного читання. Програма авторства О. Заболотного для 7–9 класів не згадує про творчість Б. Грінченка.

Програма авт. Н. Пастушенко та ін. передбачає ознайомлення у 8-му класі з оповіданням «Байда» (позакласне читання). У 9-му класі, у розділі 1 «Нова українська література: ідеї та ідеали», у блокові «Реалізм. Загальна характеристика. Основні представники українського реалізму», ім'я Бориса Грінченка згадано поряд з іменами Марка Вовчка, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного. *Н. Пастушенко пропонує до вивчення тут повість Б. Грінченка «Сонячний промінь».* Зокрема, рекомендовано зацентувати на сюжеті й композиції твору, проблематиці, символіці назви твору, ідеї просвітництва як єдиного способу допомоги простому народові, концептах народу та інтелігенції, аналізі просвітницької діяльності головного героя твору Марка Кравченка. Вважаємо введення Н. Пастушенко до своєї модельної програми повісті «Сонячний промінь» дуже актуальним рішенням. Естетично повість вартісна, відповідає принципам європейського реалістичного письма того часу (зокрема, творам «Сповідь хлопчика з середнього класу» Джозефа Конрада, «Під владою грошей» Еміля Золя, «Риси та історії ірландського селянства» Вільяма Карлтона). Хоча постаті Дж. Конрада Б. Грінченко радше ідейно протистоїть – подібно до Роберта Лінда, який у рецензії на збірку «Шість історій» (1908 року) гостро розкритикував рішення Дж. Конрада залишити свою батьківщину (Польщу) та писати іноземною мовою (англійською). Лінд зауважив, що Конрад, позбавлений власної країни та мови, знайшов нову форму патріотизму в морі, проте його погляд на людей залишається поглядом

космополіта, людини без власного дому. На думку критика, якби Конрад писав польською, його твори все одно перекладалися б англійською та іншими європейськими мовами. Ба більше, Лінд був переконаний, що англійські переклади творів Конрада з польської мали б для літератури більшу цінність, ніж його оригінальні англомовні тексти. Тож попри схожість втілення реалістичної традиції Б. Грінченко стоїть на засадах національного самоусвідомлення й власної відповідальності за поступ нації, її звільнення від російського утиску як у сфері суверенітету, так і в справах культурної самобутності, яка можлива тільки через самобутність і розвиток української мови, української книги та української освіти рідною мовою [15, с. 191].

Ці власні ціннісні й діяльнісні доміанти автора трансльовані образом Марка Кравченка. Варто відзначити такі своєчасні для теперішньої памолоді в умовах етноциду акценти образу, як:

- шевченкоцентричність, орієнтація на Шевченків міф України (*за визначенням О. Забужко в однойменній книзі – спробі філософського аналізу явища, 1997 р.): М. Кравченко цінує самобутністю України, живе за Шевченковим приписом навчатися чужого, але не цуратися свого: *«На сімнадцятому році він прочитав Кобзаря. Се була в його перша книга вкраїнською мовою і вразила його дуже. Ту мову, що нею писано Кобзаря, уважав він досі за простацьку гомінку, думав, що нею можуть говорити тільки неосвічені люди. Нею говорили його батько й мати, бо прийшли з неосвіченого села, бо й самі були неосвічені; нею говорив і Марко; але змалечку, поки не став освічуватися. Через те поглядав на сю мову згорда»* [3]; важливий момент, який варто врахувати під час роботи за програмою Н. Пастушенко, це те, що творчість Шевченка (зокрема, актуальна тут його поема «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», написана 1845 р.) вивчається в наступному після Грінченкового розділі, чим збивається не тільки хронологія, але й причиново-наслідковість, генетичні зв'язки між творами авторів, адже повість «Сонячний промінь» базується на Шевченкових ідеях, а не навпаки;
- осягнення через історію та мову свого дому буття, свого Я: *«Кілька книжок з історії вкраїнської доробили Шевченкове діло: Марко*

Кравченко зрозумів, хто він і якої просвіти мусить бажати тому темному народові, про який думав...» [3];

- *цінність народу як носія культурного коду (на відміну від російського, де той культурний спадок, що асоціюється з Росією, як і історія, відображає лише культурогенез та історію російської еліти, 500 дворянських сімей та їхнього оточення): «Я думаю, що простий народ, а надто народ український, так саме здатний до вищої культури, як і панський клас» [3];*
- *українець як синонім до українофіла, ідея українофільства як цілісності нації, фактору її єдності та сили: «Українофіли, чи – ліпше сказати, – українці, свідомі свого «я», – се люди, які розуміють, що українська людність, – або по-вашому хохли, – то зовсім не є просто купа людей, що живуть на такому там місці, а се є одно органічне ціле, нація» [3];*
- *заперечення «хохляцтва» та викриття проросійських наративів щодо українства, заперечення шароварщини як концептуальної ідеї українолюба: «– Ви, одначе, українофіл! – скрикнув Голубов. – Що таке українофіл? – спиталася Катерина. – Українофіли, – відказав їй Голубов, – се люди, які хочуть усіх удряти в свити, обути в дьогтем вимазані чоботи і примусити всіх розмовляти по-хохлацькому» [3];*
- *викриття антимовної політики проросійськи налаштованих українських крамарів-здирників, які в усі часи прагнули, як і почасти сучасна олігархія, визискувати з України, а не вкладати в її розвиток: «– Нема української мови – є тільки жаргон, – гостро відказав Голубов» [3];*
- *викриття одвічного розуміння проросійськи налаштованими людьми самостійної України зі своєю мовою та культурою як прямої загрози російській державності: «– Тому, що я люблю Росію, а ти сам кажеш, що українофіли – сепаратисти»; «І, як по правді казати, то я ніякої шкоди не бачу державі від того, що вкраїнська народність буде розвиватися так, як сама хоче...» [3]; «Ми справді домагаємось, щоб українському народові забезпечено його права як нації, але від сього і до розвалювання Росії ще дуже далеко» [3];*
- *глибоке усвідомлення мови як фундаментального інструмента націєтворення: «Марко Кравченко твердо стоїть на засадах того, що «...учити по-українському і вважати вкраїнську мову за мову, а не за*

покидьок» [3], та «на Вкраїні школа повинна бути вкраїнською, мовою науки на Вкраїні повинна бути мова вкраїнська» [3].

Окрім наведеного, украї актуальним є концепт «права дужого», яким у безсиллі контролювати українців досі керується Росія – як правом чинити насильство, масові вбивства, звірства на кшталт Бучі й Бородянки, розстріли, ракетні обстріли, теракти – усе в центрі «прогресивної» на словах, проте безсилої на ділі Європи. Власне, війна 2014 року, як і повномасштабне вторгнення 2022 року – не що інше, як прояв на ділі «права дужого», про котре заявляє в повісті Б. Грінченка Голубов (українець-зрадник, манкурт, яких і в наш час гать гати): *«– Але вона не буде розвиватися! – зло сказав Голубов. – Їй сього не дозволять! – А на підставі якого права? – спитав Марко. – На підставі права дужого! – А! Ну, то в такому разі я скажу вам, що слово й думка краще подужує, ніж кулак та шабля» [3].* Що обов'язково треба простежити під час аналізу повісті в межах опрацювання програми, то це однотипність російських дій і наративів у бік України: повість Грінченка написана 1890 року, а опублікована 1892 року, і ось уже понад століття актуальна. Проте так само актуальна, на жаль, і картина українства: досі є толерування мови ворога. Лише з повномасштабною війною стаття 10 Конституції України (*«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України»*) застосовується більш ретельно щодо освіти та сфери держслужби, хоча й досі трапляються прикрі інциденти, коли базову статтю Конституції ігнорують або вперто й планомірно нею нехтують. Якщо копати ще глибше – до Шевченкової поеми «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» (1945) – стає ще більш очевидним, що все те, за що Шевченко, творячи національний міф, так пристрасно лаяв українців (як і потім Франко – у передмові «Дещо про себе самого» до збірки оповідань «Образки галицькі» (1897): *«Чи, може, маю любити Русь як расу – цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномроднішого сорту?»*) досі нами не викорінене. Отже, Грінченкова повість – це й про гарт, вишколеність українського духу, нашу відданість ідеї українства та цілісності нашої національної свідомості.

Задля правдоподібності, естетичної вартісності, аби уникнути схематизму й zarazом доповнити полемічний текст драматизмом, автор вводить до повісті романтично-любовну лінію, яка починається з антипатії між Катериною Городинською та Марком Кравченком: *«Прихильності до українофільства я не виявляю, – промовила Катерина почервонівши, – навпаки, я дуже бажала б, щоб українофілів зовсім не було»* [3]. Власне, образ Катерини у творі чи не єдиний, який діаметрально протилежно еволюціює: від ненависті до українського – і до готовності поєднати своє життя з Марком, зробити українство і своєю життєвою ціллю: *«Ти навчив мене любити Україну, ти показав мені мету в житті, ти мене напоїв коханням, що тоді вмре, як я вмру. Ти все це зробив, і я твоя, вся твоя, і я не хочу, щоб ти мене покинув, поки я жива! Я так довго тебе дожидала!»* [3].

Вважаємо, що повість «Сонячний промінь» дуже доречно підібрана укладачами програми української літератури для вивчення в 10-му класі. Вона, по-перше, показує еволюцію творчої манери автора – не в сенсі часовому, бо оповідання «Украла» та повість «Сонячний промінь» написані та видані в проміжку 1890–1892 рр., а в сенсі трансформаційного дорослішання цільової аудиторії автора: від дитячо-підліткової до перед'юнацько-зрілої, що вплинуло й на манеру письма, спектр порушених проблем та спосіб їхнього втілення в тканині тексту. Щоправда, є багато освітніх факторів, які можуть звести нанівець увесь позитив, зокрема: 1) брак класних годин на опрацювання повісті; 2) складність порушених проблем, серйозність питань націєтворення як концепту безпеки нації та її територіальної, ідеологічної захищеності (для підлітків такі теми можуть бути ще заскладними, аби опрацьовувати й сповна усвідомлювати їх самотужки, поза безпосередньою роботою з учителем); 3) скорочений обсяг повісті, що знов-таки перешкоджає цілісному сприйманню тексту як мистецького артефакту.

Наразі щодо текстів Б. Грінченка, котрі введені до чинних на 2024 – 2025 н. р. програм з української літератури майже все. Залишається тільки згадати про програму з української літератури для профільного рівня (автори – Г. Усатенко та А. Фасоля), де в 10-му класі пропоновано вивчення таких творів, як оповідання «Без хліба», «Сам собі пан», поезія «Доки?», *

«До народу», * «До праці», «Моє щастя», «Весняні сонети». **Оповідання «Без хліба»** підтверджує лейтмотивний характер теми голоду, фізичних страждань та проступку, злочину, скоєного в, як здається персонажеві, безвиході. Однак тут ситуація гостріша, аніж в оповіданні «Украла»: на злочин наважується чоловік, батько немовляти, який у певний складний період подружнього життя не може ні знайти роботи, ні вижити завдяки власному врожаю. До того ж ще й єдина на господарстві теличка здохла, чим господарі, на диво, не надто бідкаються, оскільки годувати її все одно не було чим. Отже, на початку твору автор нагнітає опис бід сім'ї, чим автоматично змушує читача стати на бік Петра, автор будує розповідь так, щоб природно викликати в читача емпатію. Муки загострюються позасюжетним елементом: – на тлі розмови Горпини з Петром плаче дитина: *«Прокинулась дитина в колисці, молодиця взяла її на руки, почала годувати. Воно вхопилося голодне, та й кинуло: молока нема. Тільки ще дужче заплакало. Каже Горпина: – Хоч би вже самі, та оцієї дитини не було, а то тільки дивишся, як воно мучиться: сама голодна й воно голодне щодня, бо молока нема. Петрові самому дитячий плач мов ножем серце краєв»* [3]. Після всього цього читачеві, вірогідно, буде не зрозуміло, чому ж Горпина так гостро реагує на вчинок Петра. До того ж цілком очевидно, що вкраденим зерном сім'я таки скористалась, і готувати мусила саме Горпина. Можна припустити, що і їсти теж, оскільки Горпина годувала грудним молоком дитину: тобто якби Горпина відмовилась від краденого зерна, то його мав би з'їсти сам Петро, приготувавши хліб собі самотійно, свідчень на користь чого в тексті немає. Натомість є: *«Бачачи Петро, що ніде нічого про крадіжку не чути, переніс жито додому. Та його стало не надовго»* [3]. На тлі цього ще дивнішим постає вкрай докірлива позиція Горпини, яка через крадіжку Петра, який вчинив у такий спосіб гріх, цілком ігнорує чоловіка – аж настільки, що той, найнявшись у селі, днями не ночує вдома, аби не почуватись там зайвим: *«...загиноюло його щастя, може, навіки загиноюло. А воно ж було колись, те щастя, було навіть і тоді, як голод їх мучив. А тепер усе зникло»* [3]. Горпина драматично заявляє: *«Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося!»* [3].

Сучасні школярі, особливо старшої школи, доволі проникливі, критичні та, вочевидь, цинічніші, ніж того сподівався Б. Грінченко. Учні

можуть легко помітити такі сюжетні недогляди, чим поставлять вчителя в незручне становище: як же так, що їсти Горпина їла, але стосунки з чоловіком довела до точки кипіння, так категорично поставивши його під загрозу ув'язнення як злісного злочинця. На це Петро точно не заслуговує, адже чинив для добра своєї сім'ї, мотивуючи тим, що місцеві провладні люди собі крадуть, а біднякам ніяк не допомагають у скруті, хоча спільне зерно – надбання всіх жителів села. Горпина з такою позицією може видатись читачеві навіть жорстокою, адже минуло чимало часу, а крадіжки Петрової досі ніхто навіть не помітив. Горпина діє як безпристрасний голос правди, байдужої до контекстів: злочин є злочином. На щастя, над Петром, попри присуд писаря, зглянулась громада, завдяки чому вдалось усе залагодити. Петро у відчаї вбив кількох зайців: очистив совість, повернув крадене, був порятований і прощений Горпиною. Зізнанням Петра перед громадою автор досягнув гостроти, виразності кульмінаційного моменту.

Оповідання завершується гепіендом, однак наскільки правдоподібним він є у сучасних контекстах, аби достукатись до свідомості підлітків, сумнівно. Авторська ідея тут має потужний гуманістичний струмінь: злочин не можна виправдати нічим, навіть ситістю та збереженням життя немовляти, навіть батьківськими почуттями чи фізіологією голоду, яка ламає моральний дух, переконання та цінності. Під час аналізу оповідання, якщо учні все ж виявлять композиційні недогляди автора, учителеві не варто уникати відповідей на можливі незручні питання. Можна організувати творчу лабораторію й запропонувати школярам відредагувати текст так, як вони би вважали за доречне. Можливо, навіть дати змогу адаптувати оповідання до сучасного контексту. Як би не було, а, незважаючи на принцип єдності форми та змісту, у Грінченкових творах часто перемагає саме ідейна авторська інтенція, аксіологічний бік творів завжди найсильніший. До того ж варто звернути увагу на такі особливості як данину літературній традиції Грінченкового часу. Петро в оповіданні стає злочинцем, проте саме це зрештою перетворює його на позитивного героя, чоловіка, ладного відповідати за власні вчинки. У межах розгляду оповідання можна порушити й важливі гендерні аспекти, узявши до уваги синхронний і діахронний аналіз гендерної ситуації наприкінці XIX століття

й тепер. Отже, деяка декларативність оповідань Б. Грінченка, без сумніву, може бути пом'якшена завдяки доречному педагогічному супроводу на уроці літератури.

Менш мелодраматичним є *оповідання «Сам собі пан»*. Оповідання торкається вічних тем соціальної нерівності, а також сутності людського, сутності грошей у житті. Бажаючи пожити панським життям, намагаючись подолати в собі комплекс другосортності, третьокласності (*«Чи ти чуєш, мурло, що я тобі кажу? Не тут третій клас, а спереду»* [3]), Данило наважується на авантюрний вчинок. Оповідання має багато рис притчевості, написано в легкій манері, місцями анекдотичне. Проте всі чинники, накладаючись на авторську ідею та героєве наївне прагнення купити собі гідне ставлення (*«...вже я дознаю, як воно так на світі жити, щоб ніхто тобою не поштурхував, а щоб сам собі пан був!»* [3]), якого за тих умов могли надбати хіба пани (а зараз, чи актуально це зараз? хіба зараз поборено зверхнє ставлення до людини без великих статків, звань, посад?), створюють разом гірке враження.

Данило вважав, що за гроші зможе купити собі хоч на день гідного ставлення – без привілеїв чи особливого запобігання перед собою, а просто звичайної людськості, на яку кожен заслуговує. І на деякому етапі Данило наближає цю мрію – коли їде у вагоні першого класу, де не без курйозів і принижень виборює собі право курити тютюн-самокрутку (адже пани тут мали право палити, не виходячи з вагона): *«Бач, як воно на світі діється: то як собаці кидали, а тепер уже як людині подають та припрохують. Еге-ге! Треба тільки не подаватися»* [3]. Проте ситуація на концерті «в залі дворянського собранія» цілком розвіяла проблиск оптимізму: рятуючись від ув'язнення, Данило мусив ще й пожертвувати 3-ма карбованцями, аби втекти від солдата: *«Не страшно мені тих поліцейських самих, та страшно тієї ганьби та зневаги»* [3]. Тож зрештою Данило цілком розчарувався, але так і не втратив віри в закон як жезл справедливості, універсальної правди, якої його у вищому світі позбавили: *«...під яким правом чоловік є, то вже того права й слухайся»* [3].

Висновки з оповідання такі, що не тільки гроші важать: людині з низів краще й не пробувати на день випнутися в пани, адже там свій світ пихи, звичайв, свій спосіб суджень про людину не за її світом, не за

цінностями, а тільки за титулами й зовнішнім лоском, якого Данилу бракувало, через що він сильно контрастував із тією публікою, серед якої прагнув день пожити. Що важливо, не заради комфорту й розкоші він того хотів, а заради того, щоб бодай день відчутти себе сповна людиною, яка заслуговує на людське, гуманне: *«Сміються тоді з мене: панського права, – кажуть, – добувався. А воно й неправда: не панського, а таки людського. Та де воно в нас є?»* [3].

Текст багатий на переливи народної мови як інструменту народної сміхової культури: *«...та й до дочки вже ті, що куніць шукають, рипаються...»* [3]; *«Та й дорого ж, нехай йому всячина!.. Це так, що не дурно панське право достанеться!.. Ну, та дарма: один той день, що батько у плахті»* [3]; *«Так просто й чимчикую у первий клас...»* [3]; *«Не кидайте мені, пане, бо я не собака»;* *«...чого ви до мене причепились, як шевська смола?»* [3]. Щирості додає оповідна манера: читач неминуче проникнеться історією, яку так колоритно та з такою дитинністю, довірою переповідає головний герой Данило авторові-оповідачеві, який начебто почуте ретельно передає вже читачеві в письмовому вигляді. Зі щирою мужицькою мовою, присмаченою гумором, різко контрастує змосковщена українська (типовий сатиричний прийом, як-от у Шевченкового землячка з циновими гудзиками з поеми «Сон»: *«Так як же ти / Й говорить не вмієш / По-здешньому?»* [14]): *«Мужичок, а мужичок, а зачим ти куриш?»* [3]; *«Нідзя, тут только господам можна, панам; Вон отсюда!»* [3]; *«...і вже чую, що щось, мабуть, про мене гомонять, бо раз у раз: "Смотри! Смотри!"»* [3]. Тож мова в Грінченка виконує не тільки комунікативну роль, але передусім є інструментом ідентичності, до того ж не лише національної, але й людської, аксіологічної ідентичності. Українець, хоч і простак, є носієм гуманності, принциповості, законослухняності, порядності, а зверхні пани – національні покручі, які не принципові ні в мові, ні в законі, ані в дотриманні права Данилового отримати послугу (переглянути концерт) за чесно куплений квиток у першому ряді. Данило – чоловік письменний, грамотний, що дало йому змогу відстояти себе в поїзді, коли йому вказували начебто на табличку, згідно з якою не можна було палити тютюн у вагоні. Елементарна освіченість допомогла постояти за себе там, де не йшлося про грубу

фізичну силу. Отож освіченість – це теж, за Б. Грінченком, бодай трохи надійне джерело спротиву. Оповідання спонукає до роздумів над сутністю людського, над культурою й тим, що її творить, що формує з людини культурну й гуманну особистість. Симпатії автора однозначно на боці Данила, саме він тут є паном над манірними людьми. Мотиви апелюють і до «Наталки Полтавки» І. Котляревського, зокрема до знаменитого «Знайся кінь з конем, а віл з волом», вимовленого Наталкою на адресу возного Тетерваковського. Людині добре серед своїх, у своїй соціальній бульбашці, тож годі шукати правду серед людей інших ціннісних орієнтирів.

У межах актуалізації міжлітературних зв'язків в образі Данила не складно розгледіти риси донкіхотства (до речі, образ іспанського ідальго таки цікавив Б. Грінченка: у виданні творів автора 1927 року опубліковано поетичну варіацію «Дон Кіхот»). Як і Сервантесів герой Дон-Кіхот, Данило кидає виклик усталеним порядкам. Аналогами донкіхотської мрійливості та ідеалізму в Данила є віра в те, що він зможе обманути дійсність і бодай на день побути паном (проситься паралельно разом із повістю «Принц і злидар» Марка Твена). Це схоже до мрій Дон-Кіхота про лицарське життя, до прагнення пригод, перед якими навіть побивання та вмовляння жінки безсилі: *«...шкода мені її, і самому неначе трохи сумтно стало, – ну, а все-таки того, що намислив, не кидаюсь, просту на станцію»* [3]. Однак Дон-Кіхот – людина затуманена, цілком відірвана від реальності. Данило – більше ідеаліст-експериментатор, він не готовий пустити нанівець усе господарство, але задля експерименту ладен пожертвувати чималими коштами, щоб емпіричним шляхом ствердити або спростувати свої судження: *«Піду панського права добувати»* [3]. Данило дещо наївний у своєму експериментаторстві, на відміну від його дружини, яка завчасу, хоч і перебільшено, бачить загрози: *«..та тебе ж закатують, та тебе ж на Сибір завдадуть або на Соколинй острів запроторять!..»*. З них проглядаються страхи селян того часу – страх заслання. Як і Дон Кіхот, Данило не до кінця розуміє реальні обставини, і поки Дон-Кіхот веде боротьбу з вітряками – уявними велетнями, Данило намагається боротись із системою соціальної нерівності. Проте його невдача лише стверджує марноту намагань: в антилюдській імперії, де все базується на бюрократії,

визискуванні багатих, власть імущих, одна людина – це ніщо. Але питанням для аналізу, роздумів, самоаналізу є те, чи немає й тепер розшарування в Україні за ознаками статусності й достатку. Вочевидь, знайдеться багато таких прикладів. Однак будуть і такі, що вражають у складний час війни людяністю. Тож кінцевий вибір завжди за людиною й тим середовищем, із яким вона себе ідентифікує.

У програмі для 10-го класу за профільним рівнем пропонується до вивчення також декілька поезій. Грінченко не вважається визначним поетом, про що свідчить і згадувана праця Н. Левчик, де наводиться, зокрема, думка Л. Смілянського, традиційна для 30-их рр. ХХ ст. – про те, що поезія Б. Грінченка *«загалом кажучи, не являє собою визначної художньої цінності»* [8]. Н. Левчик наполегливо доводить, що *«художньо переконлива й вартісна за змістом і формою поезія Б. Грінченка є своєрідним дешифром до розуміння його як людини, письменника, особистості»* [8]. Наша думка щодо оцінки поетичного спадку автора близька до думки Н. Левчик: поезію Б. Грінченка варто розглядати передовсім як поетичний супровід до життєпису письменника. У поетичній творчості Б. Грінченка помітний вплив Т. Шевченка. У вірші *«Доки»* (1881), який починається рядком *«Минає час, минають люди»* вгадується палімпсестовість, глибока інтертекстуальність, інтерпретація Шевченкових мотивів громадянської та філософської лірики, зокрема щодо вірша *«Минають дні, минають ночі...»* (1945) [14]. Цей текст – зручна нагода зосередитись на засобах зв'язку між літературними текстами, без чого просто неможливо буде зрозуміти літературний процес сучасності, маркований постмодерністськими прийомами письма. Шевченкові рядки *«Страшно впасти у кайдани, / Умирать в неволі, / А ще гірше – спати, спати / І спати на волі...»* у Грінченка трансформуються в *«І кажем всі: давно вже час, / Щоб воля та прийшла й до нас, / А все її нема, не йде, – / А час не жде, а час не жде!...»*. Відчайдушне риторичне Шевченкове *«Доле, де ти? Доле, де ти? / Нема ніякої!»* [14] наприкінці поезії в Грінченка відлунює так само питанням без відповіді: *«І доки будемо так жити? / Ніхто не скаже – все мовчить!»* [3].

Узірцем громадянсько-філософської лірики є також поезія *«До народу»* (1884), у якій автором осмислено проблему служіння, мойсеїзму. Гостро постановлено проблему результативності праці на користь

народу: *«Але я побачив не те, чого ждав, / І що сподівався, що побачу, / Бо той ідеал ти щодня зневажав, / Який я у мріях собі малював, / Мав інший ти звичай і вдачу»* [3]. Розчарування ліричного героя викликано тим, що *«убогий народ», «зубожений люд занімілий»,* без освіти та волі до змін не оцінив поривань ліричного героя, оптимістичних очікувань (*«зникли рожевих тих мрій і сліди»* [3]) за яким вгадується досвід самого автора: *«На працю мою ти з невірством глядів, / Мов бачив нещирі заміри»* [3]. У тексті відзначено споконвічні проблемні сценарії української історії та громадського життя: *«Недавній ще раб в своїй хаті / І наймит часами на власній ріллі»* [3]. Учням не важко буде дійти висновку, що українці й досі у своїй хаті бувають рабами та наймитами, особливо якщо взяти проблеми функціонування державної мови на всіх рівнях, зокрема культурному, інформаційному, медійному, де російська мова досі обіймає впевнені позиції.

Тож поезія Грінченка й зараз не втрачає актуальності. Діалог між різними регіонами України, намагання зрозуміти причини проблемних явищ (як-от масові вбивства людей на сході країни через їхню ідентифікацію, розуміння вкоріненості в масовій свідомості українців на тих землях української мови, культури як фізичної загрози своєму життю та життю рідних – дуже виразно окреслено в романі «Мондегрін» сучасного письменника В. Рафеєнка) є запорукою порозуміння та згуртованості. За Б. Грінченком, завдання освічених людей – не розпалювати ворожнечі, а допомагати вибудовувати народ, націю як єдине ціле, здатне протистояти ворогу та прагнути до самовдосконалення. Ідеали правди та волі для ліричного героя Б. Грінченка, як і для позитивних героїв його прозових текстів, є домінантними, життєствердними та становлять сенс життя *«інтелігента з народом і для народу»* : *«За правду, за волю все зможу знести – / І жити, і вмерти без страху!..»* [3].

Світлий настрій переважає в поезії *«Моє щастя»* (1886). Перш ніж безпосередньо переходити до прочитання вірша, можна поставити учням випереджальне запитання, аби вони з огляду на творчий і життєвий шлях Б. Грінченка відгадали, які ж концепти становитимуть для нього щастя. Автор тут зрештою залишається собою, і понад усе, понад особисте ставить рідний край. Повторюваному рядкові *«Хай люди*

женуться за владою в світі» [3] протиставлено. «Але ж я віддав би усе на цім світі / За змогу умерти за рідний свій край!» [3]. У сучасних контекстах ця тема, як і 100 чи 300 років тому, актуальна для українців. Екзистенційні роздуми над цією темою дадуть змогу компенсувати програмовість поезії, наповнити її проблемністю, питаннями усвідомленого й глибокого вибору – замість простого прочитання та формальною, не продуманою, не відчутною сповна солідарністю з автором. Краще викликати контроверсійні думки, ніж опрацювати текст лише фоново. А чи має кожен умирати з любові до України? Власне, хто становить еліту української нації: лише ті, котрі померли за Україну? Чи має людина право на пацифізм, сімейне щастя, щастя працювати, а не гинути на полі битви? А право емігрувати? А можливість емігрувати, але зробити в Україні неймовірно в культурно-просвітницькій площині (за прикладом І. Огієнка, П. Яцика). А просто робити все можливе, проте в тилу? Чи буде це означати байдужість?

Декларативний, закличний характер має поезія *«До праці!»* (1881), лейтмотивом котрої є та ж традиційна для Грінченка ідея служіння народові та праці на його користь. З одного боку, поезія зрозуміла, її важко назвати унікальним феноменом естетичного, проте коли розглядати цю поезію не окремо, а саме паралельно з біографією автора та його дружини, стає легше достукатись до прийняття ідей, висловлених у такий спосіб, сучасними підлітками: *«Дякою нас тоді люди згадають – / Нум же! До праці берись!»* [3]. Діяльний та оптимістичний, завзятий настрій вірша відгукується тепер, коли війна ще не закінчена, але як багато треба зробити в усіх сферах для відбудови та розбудови України. Та й у час соцмереж, пропагування легкого стилю життя, доступності способів відпочинку заклик невтомно працювати, брати активну позицію в житті є конструктивним, апелює до ціннісного боку творення людського Я.

З поетичної творчості до програми внесено ще *«Весняні сонети»* Б. Грінченка. Більш рідкісною для української літератури є сонетна форма вірша. Уперше українською, як прийнято вважати, сонети з'явилися у 1830 р. з-під пера поета романтичної школи Опанаса Шпигоцького, який переспівав у такий спосіб вірш Сапфо («Тільки тебе вбачила...» – переспів оди Сапфо «Товарищі на прощання») і сонети

Адама Міцкевича («Знаєш, Саню-серденько!...»). Однак не всі вірші циклу «Весняні сонети» (1888) Б. Грінченка насправді формально є сонетами. Для сонету обов'язковими є 14 рядків (послідовність – 4, 4 і 3, 3: два чотиривірші (катрени) та два тривірші (терцети)). До того ж сонети мають бути написані 5- чи 6-стопним ямбом, мати визначену систему римування (здебільшого абба, абба, ввд, еед). Тут доречно буде організувати на уроці творчу лабораторію, проєкзменувавши окремі поезії в циклу щодо відповідності формальним вимогам. Є сенс поміркувати, чому саме весь цикл названий саме так, які сенси автор міг вкладати в назву, оскільки тут це не є просто констатацією провідного мотиву та жанру. Доречно актуалізувати, що вже учні знають про сонетну форму та поетів, які її використовували. Можна згадати і про зачинателів сонету в Україні, заразом відзначивши, що цей цикл Б. Грінченка є містком між сонетами О. Шпигоцького та інших романтиків до поезії українських неокласиків, котрі були вже значно більш прискіпливими в питаннях дотримання форми.

Отже, за суто естетичним критерієм поезію Грінченка складно дорівняти до високих взірців поезії модернізму чи постмодернізму – з їхньою складною поетикою, неоднозначністю образів, особливим звукописом, багатством засобів художньої виразності, сучасними критеріями досконалості форми та глибини, багатшаровості смислу. У Грінченка поезія є не настроєвою, не виконує завчасно принципу мистецтва заради мистецтва, який надалі відстоюватиме М. Вороний у полеміці з І. Франком. Для Грінченка поезія – це інструмент, кодекс та знамено його сутності, світобачення. Однак вірші Б. Грінченка зачіпають щирістю, відкритістю, простотою, ритмічністю й тим, що якраз цілком органічно рефлексують кодекс життя та лінію діяльності автора. На цьому треба робити наголос під час класної роботи та планування завдань учням додому.

Важливим вектором позиціювання творчості Б. Грінченка в контекстах сучасної педагогіки, як уже побіжно згадувалось на початку поточної розвідки, є те, що і поетична, і прозова її царина, і приклад біографії письменника в контексті шкільної освіти якнайкраще апелюють до важливого в сучасній педагогіці концепту **емоційного**

інтелекту. За останні двадцять п'ять років емоційний інтелект став одним із найважливіших компонентів емоційної адаптації, особистого благополуччя, життєвого успіху та міжособистісних стосунків у різних контекстах повсякденного життя [17, 20]. Вивчення творчості Бориса Грінченка сприятливе для розвитку емоційного інтелекту, адже глибоко аналізують людські переживання, моральний вибір і соціальну справедливість. Закордонні дослідження емпірично підтверджують тісний зв'язок між емоційним інтелектом і академічними досягненнями старшокласників [21, с. 101; 22, с. 118–123]. Успішність дітей у навчанні та соціальній адаптації як у класі, так і поза ним, завжди була в центрі уваги шкільної спільноти, зокрема учителів та батьків. Однак порівняно нещодавно, а саме з 90-их років ХХ ст., дослідники зрозуміли, що емоційне життя дитини впливає і на академічну успішність, і на соціалізованість (уперше ґрунтовно до питання підійшли Г. Гарднер та Р. Перкун – у працях 1992 та 1993 років). Теорія емоційного інтелекту і тест на ефективність емоційного інтелекту Майєр-Саловей-Карузо [23] забезпечують основу для вивчення ролі пов'язаних з емоціями здібностей у навчанні та соціальній адаптації учнів. Емоційний інтелект у дітей розвивається в перші роки життя, і, на думку експертів, є більш надійним показником академічних досягнень, ніж IQ [20]. Однак сучасні діти мають низький рівень емоційного добробуту. Це потенційно має негативні наслідки не лише для академічних досягнень, а й для особистих стосунків. Література має потенціал для розвитку емоційного інтелекту, надаючи альтернативні емоційні переживання, які формують схеми мозку для співпереживання та допомагають школярам зрозуміти людську поведінку. Література також сприяє вивченню мови, збагачуючи словниковий запас учнів і моделюючи нові мовні структури. Крім того, література має потенціал створювати мотиваційний контекст із низьким рівнем тривоги для вивчення мови. Так, І. Госн пропонує навіть декілька успішних стратегій, заснованих на вивченні літературних текстів, щоб допомогти вчителям розвинути особистий та емоційний інтелект учнів так, щоб одночасно розвивались і мовні навички. Стратегії адаптивні – їх можна пристосувати до різних класів і рівнів знань [18]. Варто згадати напрацювання Б. Грінченка в царині

мови: автор – філігранний філолог, і його твори є чудовими взірцями літературної мови його часу.

А. Рухані доводить, що література може встановити особливу структуру емоцій, яка дає змогу глибше зрозуміти їх і моделювати соціальні взаємини. Крім того, емоційний інтелект, інтегруючи пізнання та емоції, взаємодіє з соціальними та міжособистісними механізмами, залученими до вивчення мови. Враховуючи брак емпіричних досліджень, А. Рухані досліджує взаємозв'язок між емоційним інтелектом та інтерпретацією літератури. З жанрів літератури в межах дослідження брались оповідання та вірші. Результати показали значущу позитивну кореляцію між показниками емоційного інтелекту та результатами інтерпретації художніх текстів [25, с. 39–66]. Далі К. Іріон доводить, що вивчення літератури категорії *young adult* (під яку за базовими характеристиками підпадають і тексти Б. Грінченка, пропоновані в програмах із літератури) працює на користь емоційному та інтелектуальному розвитку учнів та навіть студентів [20]. Одним із найновіших у цій царині є дослідження 2023 року М. Моеа «Емоційний інтелект у годину морального занепаду: аналіз літератури англійською мовою». Доводиться, що література дає змогу подолати моральні труднощі в епоху, коли суспільства починають сумніватися щодо ролі освіти в навчанні моралі [24, с. 37–48]. Вивчення літератури стає життєздатною стратегією боротьби з моральним занепадом, якщо програми курсу складені з урахуванням результатів згадуваних праць Майєр-Саловей-Карузо [23]. У суспільстві, наповненому аморальністю, ненавистю та жорстокістю, вивчення літератури може допомогти учням розвинути та зміцнити моральні принципи. Ареалом дослідження М. Моеа було Королівство Лесото [24, с. 37], однак фундаментальні напрацювання можна застосовувати універсально, враховуючи всі катаклізми сучасних соціумів, рівень злочинності, статистику неврологічних та психічних хвороб тощо.

Отже, твори Б. Грінченка, за актуальними дослідженнями, доцільно використовувати як інструмент формування належного рівня емоційного інтелекту з огляду на:

- 1) активізацію механізмів емпатії та розуміння інших – герої Б. Грінченка часто опиняються в складних життєвих обставинах, що

змушує читача перейматися їхніми долями та усвідомлювати значення співчуття;

- 2) управління емоціями (емоційний менеджмент) – персонажі постають перед викликами, що вимагають від них витримки, терпіння (як у повісті «Сонячний промінь», оповіданні «Батько і дочка»), а іноді й переосмислення власних дій (як в оповіданнях «Украла», «Каторжна», «Без хліба», «Сам собі пан»);
- 3) виховання почуття соціальної відповідальності – Грінченко порушував теми несправедливості, нерівності та браку національної свідомості, як і, навпаки, цілковитій відданості національним ідеям; інтерпретаційний потенціал текстів Б. Грінченка допомагає школярам розвивати соціальну свідомість і критичне мислення;
- 4) саморефлексію та ефект катарсису – твори автора чинять неодмінний емоційний вплив на читача, спонукають переживати ситуації, потрясіння, осмислювати прожите разом із персонажами творів, чим побільшують емоційний досвід учнів, стимулюють роздуми про власні почуття, цінності та вчинки.

Окрему методологічну парадигму становить вивчення творчості Б. Грінченка **в структурі інтегрованих курсів української та зарубіжної літератур**. Варто насамперед акцентувати на **компаративних зв'язках** між текстами Б. Грінченка та письменників-реалістів кін. XIX століття у Європі.

У структурі *інтегрованих курсів* для 5–6 класів за модельною програмою під ред. Т. Яценко пропоновано вивчати вже згадане оповідання «Украла» – так само в 5-му класі, а саме в розділі «Світ дитинства», куди також зараховано Марка Твена (1835–1910) – «Пригоди Тома Соєра», Івана Нечуя-Левицького (1838–1918) – «Вітрогон», Елеанор Портер (1868–1920) – «Полліанна», Оксани Сайко (народ. 1976) – «Гаманець», Галина Кирпи (народ. 1950). «Мій тато став зіркою». Але чималим розчаруванням є винесення оповідання Б. Грінченка «Украла» на маргінес позакласного читання. В інших модельних програмах, зокрема авт. М. Чумарної, І. Старагіної ім'я Бориса Грінченка ніяк не згадано. Далі в 9-му класі у розділі «Романтична й реалістична проза XIX століття» на позакласне читання пропонуються оповідання «Каторжна» і

«Батько та дочка» Б. Грінченка. Чи доречним є саме такий добір текстів – сумнівно: за проблематикою, поетикою оповідання «Батько та дочка» більше б відповідало молодшій віковій категорії школярів (на час дії у творі дівчинці Марусі 8 років – коли батько забирає дочку від своєї сестри, а на кінець твору орієнтовно 12 років). Натомість оповідання «Каторжна», де на час кульмінації Докія вже юна дівчина, котра через дитячі травми переживає складні життєві потрясіння, наважується на імпульсивний злочин, знетямлена ревнощами (*«О, прокляті! розірвала б усіх, задушила б, спалила б і його, і ту Пріську, і тих парубків та дівчат, що з неї сміялися, глузували, знущалися! От якби було чим – вона зараз би підпалила цю хату...»* [3]), від чого зрештою й сама помирає, може видатись завчасним для учнів 9-го класу, які перебувають іще щойно на межі між підлітковим віком і юнацтвом: *«Що далі було? Те, що вона покохала, її серце нарешті знайшло кого любити і віддалось... Ні про віщо вона не думала тоді: нехай б'ють і лають – байдуже! Їй не болить після цілування солодкого, пригортання щирого. Байдуже!..»* [3]; *«Так любила, що всю душу віддала і назад не думала брати. Візьми мене, милий мій, коханий! Мене ще ніхто не любив,— візьми мене, бо вся я твоя!»* [3].

Значно сильнішого ефекту можна від цього тексту домогтись у старших класах, коли учні зможуть і завдяки віковим особливостям розвитку, і завдяки покращеним аналітичним умінням мати не тільки глибше власне розуміння колізій твору, але й залучити для роботи над оповіданням складний інструментарій психоаналітичних методів, розглянувши текст на екзистенційно-діалогічних засадах (що вважається найбільш оптимальним способом вивчення літератури для учнів старших класів). Автор провокативно нанизує в тексті події, які не залежали від Докії, та її вчинки – афективні чи свідомі. Насамкінець *«Її поховано, і ніхто не пожалів її. Вона всім осталась каторжною. Санька тільки плакала»* [3]. Тут порушено такий важливий спектр проблем, це настільки сильний і неоднозначний текст, що в процесі опрацювання його школяр зможе стати активним продуцентом сенсів, висновків, роздумів над проблемами (*«За що стільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і таке сумне?..»* [3]). Учень, проаналізувавши всі колізії твору, зможе адекватно мотивувати,

виправдати, засудити – зрештою, неодмінно забрати оповідання до свого екзистенційного досвіду. Тож «Каторжна» точно варта того, аби вивчатись не в межах позакласного читання, а в класі, поряд зі знаними європейськими та, зокрема, українськими реалістами XIX століття.

У структурі *інтегрованих курсів* для 7–9 класів за модельною програмою під ред. О. Ніколенко у 8-му класі в розділі «Барви Ренесансу. Мотиви донкіхотства й творчої фантазії в українській поезії» пропоновано 1–2 твори українських авторів, які втілювали у власній творчості ренесансні мотиви. Ось тут учитель має обрати або Лесю Українку («Fa (Сонет)» із циклу «Сім струн»), або Б. Грінченка «Дон Кіхот» («В уламках од зброї з іржавим мечем...»), або ж інший текст, який здасться доречним, аби показати вплив ренесансної традиції на українських авторів. Отже, шанси у творчості Б. Грінченка репрезентувати цю нішу для школярів бодай невеликі, однак є.

У структурі *інтегрованих курсів* для 7–9 класів за модельною програмою під ред. І. Старагіної в 7-му класі в розділі 3 «Найвище завдання будь-якої творчості – знайти незвичайне в звичайному і звичайне у фантастичному (Дені Дідро)» пропонується вивчення Грінченкового оповідання «Каторжна». Вважаємо цей текст для учнів 7-го класу невідповідним, передчасним. З творчості Б. Грінченка можна дібрати для 7-класників більш прозорий текст із сильним виховним впливом, трансльованими чистими й переконливими істинами людяності, як-от «Батько та дочка» чи ін. У розділі 4 «Лиш боротись – значить жить! (Іван Франко)» пропоновано вивчати поему Бориса Грінченка «Матільда Аргаманте». Цей текст уже більше відповідає віковим особливостям сприйняття 7-класників. Поему написано в романтичному, а не реалістичному ключі, завдяки чому образ Матільди не сприймається як невідповідний. Дівчина героїзується, підносяться її чесноти, вона не має негативних рис вдачі. Поема дуже вигідно має потенціал і підносити патріотичний дух учнів, і лагідно зачіпати проблему гендерної рівності, звитяги. Принагідно текст підхожий для вибудови соціокультурної компетентності: навряд чи учні знають, що саме українка Олена Степанів стала першою жінкою у світі, офіційно

зарахованою на військову службу в офіцерському званні. Вона відіграла ключову роль в організації Листопадового повстання 1918 року та активно брала участь в українсько-польській війні 1918–1919 років, обіймаючи звання четаря в лавах Української галицької армії. Ця історія перегукується з описаною в поемі історією кубинки Матільди Аргаманте, яка теж відважно стає на захист рідної землі й бореться на рівні з чоловіками за свободу від іспанського панування: *«Через те, що я дівчина, – / Я повинна се терпіти? / Ні, тепер повстати мусять / Навіть хворі, навіть діти! / Я піду за волю битись!»* [3]; *«"Я не муж, мені ти кажеш, / Щоб боротись за свободу? / Ні, давно моїми стали / Муки рідного народу!»* [3]; *«Військо рушило. А дужі / Із дівчиною-героєм / Ворогів страшенну силу / Зупиняють смілим боєм»* [3]; *«Та вже кулі / Всіх завзятих положили. / Тільки двоє та Матільда / Ще змагаються щосили»* [3]; *«А іспанець їй гукає: / "Гей, скорися, божевільна!" / А вона йому на тее: / "Хай панує Куба вільна! "*» [3]. Відомі слова О. Степанів перегукуються із Матільдиними: *«Величаєте мене героїнею і тому ніяко мені. Не сповнила я досі нічого геройського. Я сповняю лише обов'язок свій... Я з любові до України взяла кріс та пішла у поле фізичною силою бити ворога. От і все»* [12]. Відомо, що 20 грудня 1949 року на той час уже доцентку Львівського університету Олену Степанів заарештували та відправили до мордовських таборів – зі зрозумілих причин: захист українського, відвага ламати стереотипи й боротись проти колонізатора. Вочевидь, і Олена свого часу зіткнулась із тими ж стереотипами, що й Матільда, коли вирішила захищати Кубу, залишившись сиротою, без матері, віддавши священній боротьбі батька та братів. Цей факт може стати джерелом безпрецедентної гордості за українку Олену Степанів, яка повторила в реальності подвиг літературної героїні Б. Грінченка. Окрім того, введення до програми цього тексту дає ще кілька дидактичних вигод:

- 1) показ того, що українські літератури навіть за умов тогочасної інформаційної замкнутості цікавилась не лише українським, але й долею такої далекої острівної держави в Латинській Америці, як Куба (цікаві факти: відстань між Україною та Кубою становить аж 9,532 км;

Куба однією з перших серед країн Латинської Америки визнала незалежність України 6 грудня 1991);

- 2) акцент на світовому контексті української літератури;
- 3) паралель із сучасними Збройними силами України: з 2018 року жінкам в Україні дозволено проходити службу на бойових спеціальностях; за останніми даними Міністерства оборони (на 27 вересня 2024 року) загальна кількість жінок у Збройних силах України становить 68 000;
- 4) приклад жіночого лідерства, не упередженого гендерними обмеженнями;
- 5) широкий світовий подієвий контекст, оскільки поема дає загалом змогу розуміти процеси боротьби колонізованих народів за незалежність, доносячи учням інформацію, що не тільки Україна змушена виборювати незалежність, ідентичність, можливість бути собою на своїй землі;
- 6) образ Матільди – взірець діяльного патріотизму, який властивий не лише чоловікам;
- 7) паралель з амазонками на українських землях як цікавим історичним та міфологічним феноменом, пов'язаним зі скіфськими та сарматськими жінками-воїнами; відомо достеменно, що в сарматів жінки могли обіймати керівні посади та брати участь у битвах.

Тож оновлення програми з української літератури поемою Б. Грінченка «Матільда Аргаманте» є справді розкішним методичним рішенням, яке дає змогу залучити низку важливих тем і контекстів до опрацювання твору на уроках.

Окрім тих компаративних паралелей, що вже були названі, важливо наголосити на можливості актуалізації компаративних зв'язків з іншими авторами Грінченкового часу та реалістичного напрямку письма. Компаративне дослідження творчості Бориса Грінченка та Чарльза Дікенса, а також менш відомого французького письменника Франсуа Коппе можливе, попри відмінність культурних і соціальних контекстів, завдяки реалістичному способу відображення дійсності, спільності ідей щодо соціальної несправедливості, гуманізму та зображення

проблем дітей у своїх творах. Як і Б. Грінченко, Ч. Дікенс у розрізі соціальної тематики в романах «Пригоди Олівера Твіста» та «Домбі і син», «Крихітка Дорріт» (немає в перекладі українською), звертає увагу на проблеми бідності, експлуатації дітей, проблеми сирітства та несправедливості в суспільстві. Схожі мотиви осмислення важкої долі людини, особливо дитини, в умовах соціальної незахищеності опрацьовує Франсуа Коппе. Творчість цього французького автора сьогодні тим паче актуальна, оскільки становить цікавий пласт українського перекладацтва: тексти Коппе на початку 1900-их років перекладала українською Марія Грушевська, дружина Михайла Грушевського. Ось як характеризує Ф. Коппе в передмові до видання Михайло Грушевський: *«...він не належав до новаторів в літературі і був письменником середньої публіки. Його писання мають романтичний закрій, але заразом перейняті співчутєм до мас; моральна і соціальна закриска, досить рідка серед новітніх популярних французьких письменників, се його характерна прикмета; але соціалізм його дуже далекий від всякого “радикалізма”, а мораль – від ригоризма, се буржуазний поет, хоч і в ліпшій значінню слова»* [4]. У цій характеристиці можна багато застосувати й до творчості Б. Грінченка. Оригінальний переклад Марії Грушевської, нині вільно доступний у мережі, до того ж є унікальним взірцем української художньої мови тих часів. Окрім компаративних паралелей, доцільно в межах реалізації лінії вивчення української мови та цілісності мовно-літературної галузі також провести дослідження, організувати проекту роботу над текстами Ф. Коппе в перекладі М. Грушевської.

Нижче наводимо цитати для порівняння, які можуть стати в пригоді вчителям і не тільки під час з'ясування компаративних паралелей. Цитати з роману «Пригоди Олівера Твіста» Ч. Дікенса подано за перекладом М. Пінчевського та ін. Цитатний матеріал згруповано за ідейно-проблемними паралелями:

1) тема сирітства:

Оповідання «Каторжна» Б. Грінченка	Роман «Пригоди Олівера Твіста» Ч. Дікенса	Оповідання «Ходаки малого Вольфа» Ф. Коппе
«...всі сміялися з того дрантя, що в йому водила її мачуха» [3].	«він – парафіяльний вихованець, сирота з робітного дому,	«...був раз малий хлопчик семилітний, на імя Вольф, сирота без батька й матери, тягар старої тітки, людини суворої і скупой, що ніколи не цілувала свого сестрінка, тільки на Новий Рік, і що тяжко зітхала з жалю, коли подавала йому ложку страви» [7].
Оповідання «Без хліба» Б. Грінченка	безрідний, вічно голодний злидень, якому не судилося знати в житті нічого, крім стусанів та штурханів, яким попихатимуть усі й не жалітиме ніхто» [5].	
«...загинуло його щастя, може, навіки загинуло» [3]. «До другого пана пішов, так той глянув, що в Петра одежа – лата на латі, подумав, що гольтіпака, пройдисвіт якийсь, – не схотів і говорити» [3].		

2) з уваги до теми сирітства впливає відчуття тотальної покинутості, безвиході для дітей-сиріт, навіть напівсиріт, як у Б. Грінченка:

Оповідання «Каторжна» Б. Грінченка	Роман «Пригоди Олівера Твіста» Ч. Дікенса	Оповідання «Ходаки малого Вольфа» Ф. Коппе
«...любити було нікого!.. Недоброго і часто й густо п'яного батька вона не любила, матері не було, мачушиних дітей мачуха любити не давала...» [3].	«...почуття своєї самотності у великому безмежному світі вперше заповнило серце дитини» [5].	«Бідний хлопчина був отже дуже нещасливий, і коли мали надійти Різдвяні свята, ховав ся по різних кутках, щоб плакати» [7].
Оповідання «Батько та дочка» Б. Грінченка	«Такий самотній, сер! Такий самотній! – вигукнув хлопець. – Мене всі ненавидять» [5].	«Тільки бідний Вольф явив ся дріжучи у своїй одежині, що носив у будень і в неділю, а на ногах мав тільки шtrasбурські панчохи та тяжкі ходаки» [7].
«Вона завсігди була як чужа, як приймачка у цій сім'ї. Через те Маруся не знала жалювання в цій сім'ї» [3].		

3) звідси й ціла картина світу в художньому відображенні цих письменників-реалістів часто видається вкрай песимістичною:

Оповідання «Батько та дочка» Б. Грінченка	Роман «Пригоди Олівера Твіста» Ч. Дікенса
«Округи була темрява – чорна, важка, похмура темрява, і серед цієї темряви, долі в хаті, нікому не видна, від усіх покинута, сиділа маленька посиротіла дівчинка і, обхопивши руками худі коліна, билася об ці коліна головою й ридала, кричала з нестерпучого болю. Вона губила все, що мала в житті: оборону, любов, усе своє щастя» [3].	«парафіяльний лікар ввів прибульця у наш світ жалю й скорботи,» [5].

4) у творах Б. Грінченка та Ч. Дікенса впадає в око недосконалість світу дорослих, які зверхньо ставляться до дітей, охоче їх принижують, тоді як самі є недалекоглядними й чванливими, бундючними та закомплексованими:

Оповідання «Екзамен» Б. Грінченка	Роман «Пригоди Олівера Твіста» Ч. Дікенса	Оповідання «Ходаки малого Вольфа» Ф. Конпе
«...зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер директором повітового банку...» [3]. «...як непевні голосні й приголосні, проклята літера h та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах же з закону божого та з рахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби.	«Містер Бамбл був чоловік опасистий і дратівливий; а тому, замість того щоб відповісти на це щиросерде привітання приязним словом, він іще дужче шарпонує хвіртку, а потім копнув її ногою так, як може дозволити собі	«Задля того, що ціле місто знало, що тітка Вольфа має власний дім і золотом набиту стару вовняну панчошу, вона не сьміла посилати свого свояка до школи убогих; але аби дістати знижку платні, вона <...>

<p>Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банкові дало йому змогу перемогти й "дроби", і пан член особливо на рахунки й наполягав на екзаменах» [3].</p> <p>«...силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої» [3].</p> <p>«Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця пущено» [3].</p>	<p>лише парафіяльний бідл» [5].</p> <p>«Містер Бамбл був високої думки про свій ораторський хист і про свою важливість» [5].</p>	<p>надокучала учителеви...» [7].</p>
---	--	--------------------------------------

5) частими є прояви зневаги дорослих до дитини:

<p>Оповідання «Каторжна» Б. Грінченка</p>	<p>Роман «Пригоди Олівера Твіста» Ч. Дікенса</p>	<p>Оповідання «Ходаки малого Вольфа» Ф. Конпе</p>
<p>«Та й було за що. Відколи мачуха ввійшла в батькову хату, ця маленька, семи років, дівчинка й разу не глянула на неї по-людському, а все з-під лоба» [3].</p> <p>«Не можна ж було дурну не повчити – і мачуха дала їй штурханця. І ось після цього – хоч ти їй що, а нічого не вміє до пуття зробити: або поб'є що, або наплута, накруте й не так зробить, як треба» [3].</p> <p>«Б'є її мачуха, б'є, поки втомиться, поки заболять руки, – аж тоді кине: «У-у!.. проклята! Каторжна!..» [3].</p>	<p>«От дурень! Я ж казав, що він дурень, – озвався джентльмен у білому жилеті» [5].</p>	<p>«От непотріб! – крикнула стара, сильно розлючена, побачивши роззутого. – Що ти зробив з своїм ходаком, негіднику?» [7].</p>

Цікаво було б також здійснити психологічну діагностику пропонованих образів дітей. Наприклад, у Докії є всі ознаки таких психічних розладів, як: алекситимія, розлади прив'язаності, посттравматичний стресовий розлад, депресивні розлади або пригнічений афект, коли в деяких випадках депресія в дітей може проявлятися не сумом чи плачем, а емоційним «застиганням». Вочевидь, і персонажі Дікенса та Вольф Ф. Коппе матимуть наслідки такого нещасливого виховання. Для учнів психологічна діагностика є повчальною, має дослідницький ефект, актуалізує міжпредметні зв'язки та формує уважне ставлення до власного не тільки фізичного, але й психічного здоров'я та до здоров'я близьких.

Лицемірство дорослих у текстах Дікенса викривальне, воно просто вражає, як і «схвальні» в очах системи методи виховання: *«Це джин. Я не буду вас обманювати, містере Бамбл. Це джин. – То ви даєте дітям еліксир Даффі, місіс Менн? – спитав містер Бамбл, зацікавлено спостерігаючи, як вона готує суміш. – Так, благослови їх, господи, даю, хоч це й страшенно дорого коштує, – відповіла вихователька. – Розумієте, сер, я просто не можу дивитись, як вони страждають у мене на очах»* [5]. Натомість із контексту зрозуміло, ще це цілковито обурлива брехня жінки, яка тримає дітей упроголодь, зовсім не дбаючи про забезпечення їхніх елементарних прав, а натомість лише визискує з тих коштів, які отримує за їхнє утримання в себе на фермі. До того ж джин як спосіб полегшити долю сиріт (навіть якби місіс Менн і давала його дітям) – не найкраща терапія для 9-річного Олівера. Важливою деталлю тут є те, що у XIX столітті в Англії давати дітям джин або інші алкогольні напої було відносно поширеним явищем, хоча це й не вважалося офіційною нормою. Зловживання алгоколем спричиняло серйозні проблеми, особливо серед бідноти. У Великій Британії заговорили про так званій «Gin Craze» (джинова лихоманка), коли надмірне споживання джину призводило до алкоголізму та соціального занепаду. У XIX столітті медики та реформатори поступово почали закликати до обмеження дитячого споживання алкоголю, хоча повна заборона вживання алкоголю дітьми в Англії з'явилася лише у XX столітті [16]. Тому говорячи про паралелі та звертаючись до деталей, які можуть шокувати сучасних школярів, варто також пояснювати історико-соціальні та культурні контексти.

Впадає в око відмінна в Б. Грінченка роль учителя, як-от в оповіданні «Украла» чи «Екзамен». В обох творах учитель є носієм високих чеснот, гуманності, який понад усе стоїть за своїх учнів і здатний вміло управляти дитячими колективами – навіть вміло судити, чим реалізують архетип Христа, Мудреця. Ідеальні вчителі в Б. Грінченка наповнені рисами діяльного й духового прометеїзму та втілюють високі людські й християнські ідеали. Учителі вміло маневрують, аби не розпалювати ворожнечі та будувати атмосферу взаємної допомоги та порозуміння. Натомість що в «Пригодах Олівера Твіста», що в «Ходаках малого Вольфа» натрапляємо на учителів, яких автори критикують – образи вчителів тут представляють не світле майбутнє та потенціал конструктивно змінювати світ на краще засобами виховання молодих поколінь, а, навпаки, є представниками прогнилої соціальної системи визискувачів, чваньків: *«...аби дістати знижку платні, вона так надокучала учителеви, котрий учив малого Вольфа, що сей недобрий педант, злий на те, що має в класі ученика так зле одягненого і так лихо оплаченого, казав йому дуже часто і зовсім несправедливо чіпляти картку на плечи й осялячі уха, і під'юджував на нього його товаришів, самих синів заможних міщан, так що вони зробили собі з сироти попихача»* [7].

Дорослі у Ф. Коппе настільки жорстокі, що ніхто навіть не помічає, що на передріздвяну службу Вольф приходив зовсім легко одягнутий, що на ньому навіть немає добрих черевиків, а від морозу він геть змерз. Вольф, побачивши в церкві сплячу дитину, думаючи, що то бідний хлопчик, босі ноги якого посиніли від холоду, залишає одного зі своїх стертих ходаків для нього. І це справді величезна жертва, оскільки далі Вольф мусить сяк-так шкутильгати лише з однією взутою ногою. Однак Вольф, щиро вірячи в різдвяне диво та Ісуса, не може вчинити інакше, бо як тоді «бідолаха жербак» (*«гарна спляча дитина, яка мала коло себе теслярські прибори, був сам Ісус з Назарета, що став був на одну годину таким, яким він був тоді, коли працював в дому своїх батьків»* [7]) зможе попросити для себе черевики (за поширеним у Європі віруванням, подарунки різдвяні святі ставлять саме до черевика чи панчохи, у Коппе – до черевика). Замість похвалити, тітка хоче зневірити Вольфа навіть у чистому образі Ісуса – останній його надії на справедливість у цьому світі:

«Коли вже так, то я поставлю в коминак той ходак, що ще лишив ся тобі, і Ісус, я тобі кажу, покладе в него сеї ночі щось, чим можна буде витовкти тебе, як збудиш ся... А завтрішній день пробудеш тільки на сухім хлібі і воді... Побачимо, чи на другий раз будеш ще давати свою обув першому-ліпшому волоцюзі!» [7]. Стається диво, яке найбільше відрізняє текст Ф. Коппе від аналізованих тут текстів Б. Грінченка та Ч. Дікенса та наближає це оповідання до жанру казки: *«...великий коминак був повний прегарних забавок, пуделок з добірними цукорками, богатствами всякого рода; а перед усіми тими скарбами – ходак з правої ноги, що її сестрінок дав був малому волоцюзі! Він стояв коло другого ходака, з лівої, який вона поставила туди сеї ночі, і де збирала ся покласти вязанку прутів»* [5]. Це фантастичне оповідання. Ісус таки втручається та відновлює справедливість, а натомість дітям багатіїв, які мали зачерствілі до чужого горя серця, Ісус перетворює всі дарунки на жмутки різок.

Суттєвою відмінною рисою прози Б. Грінченка є наявність, окрім спільної з Ч. Дікенсом та Ф. Коппе соціальної теми, теми гуманності та моралі, ще й наскрізної та надважливої теми національного самоствердження і ролі інтелігента в національному поступі. Твори Ч. Дікенса слугували своєрідним дзеркалом англійського суспільства, відкриваючи очі читачам на соціальні проблеми. На противагу цьому Б. Грінченко, як письменник і педагог, передусім намагався вплинути на формування української національної свідомості через літературу та освіту, його тексти наповнені дидактичним пафосом, конструктивно-перетворювальними мотивами. Щодо літературного стилю, то в Ч. Дікенса реалістичне письмо багате елементами сатири, гумору та мелодраматизму. У Б. Грінченка манера творення художньої дійсності тяжіє до соціально-психологічного аналізу, моралізаторства, проте часто також не менш емоційна. У трьох аналізованих авторів саме діти виступають носіями моральності, через дитячі образи автори закликають до співчуття та взаємодопомоги. Наскрізною також є критика авторами суспільства через дитячі образи, як і активне розроблення ними теми впливу зовнішніх обставин на дитячу психіку і формування характеру.

Без сумніву, з тріади розглянутих тут авторів Ч. Дікенсу пощастило найбільше: він був і залишається популярним, а його тексти стали

світовою класикою. Натомість Ф. Коппе пощастило найменше: хоч він і був одним із найвідоміших свого часу поетів-парнасівців (проте творив у різних жанрах), зараз творчість автора майже забута. Покоління французьких модерністів, як-от А. Рембо та П. Верлена, багато посприяло, аби Ф. Коппе, замість звичної слави, отримав ярлик застарілого, нецікавого – зокрема, через наставницький патріотизм, зосередженість на буденності та переживаннях звичайної людини. З пошуку англійською мовою в наукометричних системах найбільш ґрунтовною працею про творчість Ф. Коппе видається монографія Р. Горрі ще 1948 року [19]. Проте, попри всі внутрішні перипетії французького національного літературного канонотворення, тексти Ф. Коппе в перекладі М. Грушевської досі становлять цінність для українських читців і поціновувачів літератури. До того ж оповідання «Час спати!», «За столом» цікаві за своїм пафосом, апелюванням до вічних цінностей, що споріднено з творчістю Б. Грінченка. Ідейно-ціннісні пошуки Ф. Коппе цілком накладаються й на творчість Б. Грінченка, напр., ключовою цитатою з оповідання «За столом»: *«Гості [розкішного обіду в пані графині – Л. Р.] почувують утому від травлення, що тепер розпочинається. Фантаст оглядає їх по черзі, і всі ті лиця мають вираз пересилена і лютости, що його непокоїть і знеохочує. Якесь темне, невимовне чуте, але таке гірке! – протестує як ніколи, на глибині його серця, против сього пиру. І коли в кінці встали з-за стола, він повторяє собі по тихоньки, уперто: „Так! вони в своїм праві... Але чи знають вони, чи знають вони добре, що їх розкіш зроблена з стількох нужд?... Чи думають коли про се?... Чи думають також так часто, як би потреба?... Чи думають?“»* [7]. До того ж Ф. Коппе гаряче переймався долею Франції, брав активну участь у громадському та політичному житті своєї країни, чим теж близький Б. Грінченку. Творчість Б. Грінченка, пройнята високою мораллю, чесністю та честю, дидактичним потенціалом, у часи світоглядного та творчого постмодернізму могла б здаватись, як і французам творчість Ф. Коппе, неактуальною, анахроністичною, проте в часи метамодернізму, який уже настав, очікується на належне поцінування творчості автора та цільове введення до програм його творів – про вічне, отже, вічно актуальне.

Окрім запропонованих і побіжно розглянутих тут компаративних паралелей із творчістю Ч. Дікенса та Ф.Коппе, доречно в межах інструментів порівняльного літературознавства аналізувати твори Б. Грінченка поміж спадку таких авторів, як Марк Твен, Гі де Мопассан, Юнас Лі, Джек Лондон, Генрі Джеймс, Елізабет Гаскел та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Верьовко М. Голод. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-25437> (дата звернення: 10.01.2025)
2. Голод загрожує щонайменше 55 мільйонам африканців. *ООН. Укрінформ*. 12.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3851816-golod-zagrozue-sonajmense-55-miljonam-afrikanciv-oon.html>.
3. Грінченко Б. Твори. *УкрЛіб*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/-author.php?id=48>.
4. Грушевський М. Із оповідань Франсуа Коппе. *Твори: у 50 т.* / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Вид-во «Світ». 2008. Т. 11. С. 149.
5. Дікенс Ч. Пригоди Олівера Твіста. *УкрЛіб*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=132>
6. Ковбасенко Ю. Формування літературного канону та курикулуму літературної освіти: світовий досвід і український шлях. *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України*. 2015. Вип. 9. С. 1–18. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/8285/1/Y_Kovbasenko_VL_10_Curriculum-2.pdf.
7. Коппе Ф. Ходаки малого Вольфа (Les sabots du petit Wolff) / з франц. пер. Марія Грушевська. 1900. Т. 12. Ч. I: 350–354. URL: <https://chtivo.org.ua/literature/hudozhnja/14344-iz-opovidan-zbirka.html>
8. Левчик Н. Борис Грінченко: поет, ліричний герой, епоха. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2024. Вип. 23. С. 59–68.
9. Мовчан Р. Канон української класики, його функціонування в сучасній школі. *Дивослово*. 2018. Вип. 12. С. 11–15.
10. Модельна навчальна програма «Українська література. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) (автори: Яценко Т.О., Пахаренко В.І., Слижук О.А. та ін.). URL: <https://tinyurl.com/329tzuf5>.

11. Підмогильний С. Місто. *УкрЛіб*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/-printit.php?tid=76>.
12. Степанів Олена Іванівна. *Стріткод*. Стріткод #0030. URL: <https://streetcodes.in.ua/streetcodes/olena-stepaniv/>
13. Турянський О. Поза межами болю. *УкрЛіб*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2344>.
14. Шевченко Т. Кобзар. Харків: Вид-во «Школа», 2007.
15. Якобчук Н. Борис Грінченко та Федір Матушевський: епістолярний діалог. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2024. Вип. 38. С. 191–199.
16. Berridge V. *Demons: Our changing attitudes to alcohol, tobacco, and drugs*. Oxford: Oxford University Press, USA, 2013.
17. Fernández-Berrocal P., Ruiz D. Emotional intelligence in education. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*. 2008. Vol 6(2). No 15. P. 421–436.
18. Ghosn I. K. Emotional Intelligence through Literature. Annual Meeting of the Teachers of English to Speakers of Other Languages. (33rd, New York, NY, March 9–13, 1999).
19. Horry R. N. *The Humanitarianism of François Coppée*. New York: New York University Press, 1948.
20. Irion K. A. A case study: Incorporating young adult literature into general education to improve intellectual and emotional intelligence. All Theses and Dissertations. 7023. Provo : Brigham Young University, 2018. URL: https://scholarsarchive.byu.edu/etd/7023?utm_source=scholarsarchive.byu.edu%2Fetd%2F7023&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages
21. Lawrence A. S. Arul, Deepa, T. Emotional Intelligence and Academic Achievement of High School Students in Kanyakumari District. *International Journal of Physical and Social Sciences*. 2013. Vol. 3. No 2. P. 101–107.
22. Márquez P. G. O., Martín R. P., Brackett M. A. Relating emotional intelligence to social competence and academic achievement in high school students. *Psicothema*. 2006. Vol. 18. P. 118–123.
23. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. Mayer-Salovey-Caruso. Emotional Intelligence Test (MSCEIT), Version 2.0. Toronto : MultiHealth Systems, 2002.
24. Moea M. K. S. Emotional intelligence in the hour of moral decadence: An analysis of literature in english syllabus. *Eastern Journal of Languages, Linguistics and Literatures*. 2023. Vol. 4(2). P. 37–48.
25. Roohani A. The study of emotional intelligence and literature in education: Gender and major of study. *Journal of Asia TEFL*. 2009. Vol. 6 (4). P. 39–66.

*Наталія Коваленко,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка,
ndm.kovalenko@gmail.com*

1.2. «СЛОВАРЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» Б. ГРІНЧЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Дмитро Чижевський, говорячи про можливі шляхи дослідження української ментальності, справедливо зазначав: «Перший із них (шляхів) це дослідження народної творчості, другий – характеристика найбільш “блискучих”, яскравих, виразних історичних епох, які даний народ пережив, третій – характеристика найбільш значних, “великих”, видатних представників даного народу» [14, с. 18].

Усі названі напрями досліджень органічно поєднано в особі Бориса Грінченка. Коли говоримо про видатних митців української літератури, то важко вказати на поета чи прозаїка, який би в художньому розвитку своєму не завдячував впливові усної народної творчості. Літературна спадщина Бориса Грінченка повністю виросла на ґрунті вічно живого народного слова і звернена до народу.

По-особливому його залюбленість у рідне слово реалізувалася у праці «Словарь української мови» [8], що стала вершиною українського словникарства початку ХХ ст. і до сьогодні не втратила своєї значущості та наукового зацікавлення. Борис Грінченко був співукладачем, упорядником і редактором цієї лексикографічної праці – першого ґрунтовного словника української мови, за яким є можливість вивчати науково-теоретичні засади української лексикографії загалом, лексику та фраземіку народного мовлення та нової літературної української мови ХІХ ст. зокрема.

«Словарь української мови» – визначне явище лексикографії, підсумок роботи ряду поколінь українських мовознавців, фольклористів, письменників, адже це була здебільшого колективна праця. За великий

внесок Б. Грінченка в створенні цієї пам'ятки живого народного мовлення наукова громадськість називає її «Словником» Бориса Грінченка.

Значною заслугою укладача стало й те, що в словнику представлено мовне багатство всієї тогочасної України – як східної, так і західної, що утверджувало ідею омріяної єдності українського народу. Словник містить понад 68 тисяч реєстрових слів, насичений багатим і часто унікальним ілюстративним матеріалом. У ньому представлена лексика літературної мови XIX ст., фольклору, більшості українських діалектів.

Обсягом свого реєстру, використанням джерел, складом і добром лексики, розробкою семантики, точністю й широтою документації та принципами певної нормалізації лексичного складу української мови «Словарь...» Бориса Грінченка перевершує всі типи попередніх українських словників.

Ці характеристики, за високою оцінкою науковців [див. 1; 2; 5; 7; 8; 12; 13], ставлять його в ряд великих тлумачних і перекладних словників слов'янських мов другої половини XIX – початку XX ст.

У словнику реалізовано мету – найповніше зафіксувати живу літературну мову та великою мірою діалектне мовлення українців. Джерелом йому служать «етнографічні та фольклорні записи, що фіксують слова на позначення деталей житла і побуту, народних промислів, традицій і культурних надбань українського народу. Побачивши світ друком ще на початку нашого сторіччя, він і через сто років продовжує свою благодатну службу всім, хто до нього звертається, хто шукає в ньому незбагненні грані українського народного слова» [4, с. 21]. І до сьогодні «Словарь української мови» Бориса Грінченка є цінною лексикографічною пам'яткою, яка не втратила ні практичного, ні наукового значення.

Зазначимо, що в підготовці названого видання Борис Грінченко використав матеріал ряду тогочасних збирачів фольклору, етнографів, мовознавців, відомих поетів та прозаїків, культурних діячів (М. Костомарова, Матвія Номиса, К. Михальчука, О. Русової, М. Лисенка, І. Манжури, А. Свидницького, П. Куліша та ін.). Особливо цінним є ілюстративний матеріал, що тлумачить семантику та стилістичні особливості слів та фразеологічних одиниць, використаний із художніх творів, епістолярію, листувань знаних письменників, діячів та ін.

Загальновідомо, що саме мова формує картину світу, яка відображає національний дух народу, передається від покоління до покоління, а тому перед сучасною освітою держава ставить високі вимоги щодо виховання в здобувачів освіти любові та поваги до мови як результату колективної творчості народу, вияву його світогляду, національного характеру, менталітету, засобу вираження думки, а також щодо вільного володіння всіма мовними засобами, формування комунікативних умінь.

Дуже важливою на уроках української мови і літератури є робота над творами класичної національної літератури з майстерною демонстрацією естетичного і художньо-зображального потенціалу лексики та фразеології, у яких відбито риси національної спадщини від найдавніших часів. Передаючись з покоління в покоління, ці одиниці мови зберігають свою сталу смислову структуру, емоційно-експресивну силу за всіх умов індивідуального вживання.

Розглянемо інформаційні можливості «Словаря української мови» на прикладі подання в ньому лексем і фразеологічних одиниць, відібраних із творів Тараса Шевченка.

Зазначимо, що все мовне багатство та стилістичну виразність одиниць можна простежити не тільки за «Словником мови Шевченка» [9], де навколо деяких слів групуються десятки сталих виразів, як власне авторських, так і народних, а й за «Словником української мови» [10], що доводить тезу про важливість та цінність мовотворчості поета для історії розвитку української літературної мови [3, с. 49].

У «Словарі...» Бориса Грінченка використано зразки мови Тараса Шевченка в словникових статтях, що тлумачать зміст різних лексико-морфологічних груп слів: іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів, прислівників, службових слів та вигуків. Найбільше подано матеріалів до дієслів (660), зауважимо, що 50-т із них проілюстровано в двох значеннях, 10 – у трьох, 2 – у п'яти значеннях, наприклад: гуляти – 1) гуляти, ходити, їздити. *Вітер віє, повіває, по полю гуляє* (Шевч.); *А думка край світа по хмарі гуля.* (Шевч.); *Ревуть ляхи, а поставець по столу гуляє* (Шевч.); 2) веселитися, розважатися. *Козацьтво гуляє, байрак гомонить* (Шевч.); 3) байдикувати. *Щоб він, гуляючи, навчив Настусю заповідь* (Шевч.).

До іменників подано 590 ілюстрацій, серед яких можна викремити семантичні групи іменників, використаних із творів Тараса Шевченка:

- 1) власні назви: *Україна, Фарисей, Словутиця, Коліївщина, Туреччина*;
- 2) назви людей за різними ознаками: *удовівна, управитель, сирота, титарівна, княжна, небога, молдаван, мученик, небіж, недоліток, правнук, попихач, полковниця, покритка, генеральша, годованка, гульвіса, безбатченко*;
- 3) назви елементів одягу: *стрічка, сороченя, рукав, китайка, кирея, кичка, кісник*;
- 4) лексика релігійного спрямування: *келія, новохрещенець, костьол, псалом, кадило, католик, архимандрит, архангол*;
- 5) військова лексика: *ватажок, гетьманство, гармата, знамено, клейнод, корогва, муштра*;
- 6) назви птахів: *гайворон, галич, голуб, горлиця, ластівка, лебідь, зозуля, індик, соловейко*;
- 7) назви рослинного світу: *верба, васильок, квасоля, лоза, маківка*.

Менше за кількістю подано ілюстрацій до прикметників (230), прислівників (70), займенників (15), службових слів (20). Особливо виділимо приклади з поетичних творів Т.Г. Шевченка, де через вигуки передано відтінки емоційно-експресивного стану: *О!, Ой!, Агу!, Ай!, Ба!, Гу!, Гульк!, Бебех!, Ех!, Шасть, Шелесть*. Наприклад: *Агу! гиля! до сатани!* (Шевч.); *І бебех в могилу!* (Шевч.); *Ой гон, того дива! Наварили ляхи пива* (Шевч.).

До «Словаря української мови» ввійшли і фразеологічні одиниці, вживані Тарасом Шевченком у поетичних творах, що є цінним для досліджень фразеології української мови в діячій мові. Короткі влучні вислови в художній формі типізують різні явища життя, є узагальненою пам'яттю народу, висновками з життєвого досвіду і становлять досить струнку систему поглядів. В основі виникнення і значеннєвого функціонування абсолютної більшості досліджуваних фразем лежать спостереження над навколишньою дійсністю – історичною, виробничою діяльністю, побуту, родинними стосунками, природним середовищем тощо. Серед уживаних поетом фразеологічних одиниць спостерігаємо

такі, що яскраво виявляють талановитість українців, своєрідність національного характеру, менталітету.

За співвіднесеністю з частинами мови Шевченкові фразеологізми, зафіксовані у «Словарі ...» Бориса Грінченка, можна поділити на кілька груп:

1. Дієслівні – фразеологічні одиниці зі значенням дії, процесу, стану, які співвідносяться з дієсловами, наприклад: пам'ятати – *в тямки датися* [10, I, с. 354]; сердитися – *німіти од злості* [10, I, с. 354]; мовчати – *з уст ні пари* [10, IV, с. 358]; набити – *випарити різками* [10, I, с. 240]; охрестити – *подержать до хреста* [10, III, с. 240]; померти – *лягло тіло спочивати* [10, III, с. 211], *лягти в яму* [10, IV, с. 540], *і духу не стало* [10, I, с. 459]; навбридати – *як реп'ях учепиться* [10, III, с. 369]; зникнути – *і сліду не осталося* [10, IV, с. 151].
2. Прислівникові – фразеологічні одиниці зі значенням ознак дії, стану, ступеня чи міри виявлення іншої ознаки, які співвідносяться з прислівниками, наприклад: назавжди – *на вік-віки* [10, I, с. 237]; багато – *на всю губу* [10, I, с. 335], *до сто біса* [10, I, с. 395]; мало – *хоч би сміх* [10, I, с. 355], *як комар наплакав* [10, IV, с. 287]; по-різному – *на всі лади* [10, II, с. 340].
3. Прикметникові – фразеологічні одиниці на позначення ознак, властивостей людей чи предметів, які співвідносяться з прикметниками, наприклад: дурний – *голова клоччям начинена* [10, II, с. 534], *з глузду з'їхав* [10, II, с. 155]; однакові – *на один шталт шиті* [10, IV, с. 512]; бідний – *лата на латі* [10, II, с. 347], *багатий на лати* [10, II, с. 47], *злидні побили* [10, II, 158]; недобрий – *злигався з діаволом* [10, II, с. 158]; дорослий – *на літі бути* [10, II, с. 184]; красива – *як маківка* [10, II, с. 226]; високий – *плечима стелю підпирає* [10, IV, с. 202].

Отже, фраземіка творів геніального поета тісно пов'язана з розмовною мовою народу, з фразеологією, що містить у своїй семантиці національно-культурний компонент.

Зазначимо, що «Словарь...» Бориса Грінченка має інформативне значення і для вивчення діалектизмів на уроках української мови, адже зростає роль вивчення номінацій, які свідчать про специфіку

відтворення національної мовної картини світу, мають зв'язок із культурою (духовною та матеріальною) нації. Це важливо і для досліджень культурознавчих аспектів мовної освіти, проблеми соціокультурної освіти в процесі навчання мови, лінгвістичних аспектах лінгвокраїнознавства.

Продемонструємо наповнення лексикографічної праці на прикладі словникових статей, що зафіксували особливості подільського говору того часу. Зауважимо на важливості пізнання мовлення рідного краю здобувачами освіти, адже вони зможуть спостерігати цінні елементи культурного коду та архаїчності, досліджувати народне сприйняття та розуміння будови світу і його законів, всебічного життя людини, що виявляється в номінаціях та закодованих виразах – фразеологізмах.

Відомо, що подільський говір охоплює південні райони Хмельницької і Вінницької, крайні західні райони Черкаської, Кіровоградської і Миколаївської областей та північно-західні райони Одеської області. Подільський говір на заході по річці Збруч межує з наддністрянським говором, на півдні по Дністру – з покутсько-буковинським, а далі на схід – з молдавською мовою.

До важливої праці зі збору матеріалів до «Словаря...» Бориса Грінченка долучилися відомі письменники-подоляни, дослідники рідного краю: А. Левченко, А. Свидницький, І. Руданський та К. Шейковський. На початку 50-х років XIX ст. сформувалась фольклорно-етнографічна школа Подільської духовної семінарії, до складу якої ввійшли А. Свидницький, С. Руданський, К. Шейковський, М. Симашкевич, К. Широцький та ін.

У «Словарі української мови» Б. Грінченка подано зразки подільського говору в словникових статтях, що тлумачать зміст різних груп слів: іменників, прикметників, дієслів, прислівників, прийменників і навіть вигуків, наприклад:

- 1) іменники: **банта** – поперечное бревно между стропилами, перекладина. *Кури сплять на бантах*. Подольск. г. [8, I, с. 27]; **бардаш** – большой топоръ. Каменец. у. [8, I, с. 29]; **говбур** – водоворотъ. *У говбурі на Дністрі крутяться*. Каменец. у. [8, I, с. 296]; **пугутькало** – сич. Каменец. у. [8, III, с. 498];

- 2) прикметники: **будний** – буденний. *Будного дня нема коли йти по горіхи.* Каменец. у. [8, I, с. 106]; **відзігорний** – франтоватий. *Така відзігорна – не впади, пороше, на моє хороше.* Подольск. г. [8, I, с. 213]; **припасний** – запасной. *Припасна копійка є у його.* Каменец. у. [8, III, с. 431];
- 3) дієслова: **бахтати** – буйно рости. Подольск. г. [8, I, с. 34]; **гаморити** – кричать, шуметь. Подольск. г. [8, I, с. 270]; **долупуватися** – доискиватися, докапыватися. *Люде й не долупуються, куди то гроші йдуть.* Каменец. у. [8, I, с. 418]; **полокати** – мыть, полоскать. *Полокана пшениця.* Каменец. у. [8, III, с. 286];
- 4) прислівники: **довідно, довідне** – наверное. *Довідно ніхто не скаже, що дав йому.* Каменец. у. [8, I, с. 403]; **прітьма** – въ глаза. *Як маєш казати по за очі, прітьма кажи.* Каменец. у. *Прітьма не можна давати становому гроші, а то ще й...* Каменец. у. [8, III, с. 455]; **голіруч** – 1) Голыми руками. *Вхопив жарину голіруч.* 2) Съ пустими руками. *Хто ж продасть, як піду я голіруч? Дайте грошей.* Каменец. у. [8, I, с. 304]; **гориніж** – вверх ногами. Каменец. у. [8, I, с. 311];
- 5) прийменники: **без** – 1) Безъ. 2) Чрезъ. По причине, благодаря, изъ-за. *Без дощ орати не можна.* Въ продовженіе, въ теченіе. *Без літо моя дочка була у наймах.* Каменец. у. [8, I, с. 37];
- 6) вигуки: **агуш!** Агуш на банта, агуш на сідало – крикъ на приходящих публичныхъ женщинъ. Каменец. у. [8, I, с. 3].

У таких номінаціях виділяються найдрібніші деталі, явища, предмети та їх характеристика, реалії навколишньої дійсності, риси людей та особливості вдачі.

Типологічні ознаки подільського говору виразно виявляються у діяхронному аспекті. Різні структурні рівні діалектної системи мають неоднакові риси змін, але сучасне діалектне мовлення має не тільки архаїчні елементи, а й новоутворення, що викликані явищами спрощення, аналогії, варіативності, розвитком синонімічних рядів. Тому цікавим для здобувачів освіти буде зіставлення фіксацій діалектного матеріалу різними словниками, щоб встановити, елементи яких структурних рівнів виявляють динамічні риси. Зазначимо, що фонологічна система має закритий характер, морфологічна належить до мало відкритих, а лексико-семантична система є найбільш відкритою.

Здійснюючи зіставний аналіз лексики, поданої у «Словарі...» з подільського ареалу, з реєстром словника сучасної літературної мови, ми виявили семантичні та функціональні зрушення.

1. Лексеми, що набули додаткових значень, наприклад:

безрукавка – родъ женской одежды безъ рукавовъ. Подольск. г. [8, I, с. 45]; вид одягу без рукавів [10, I, с. 145];

бурса – 1) Стадо, куча (животныхъ). Бурса гусей. Каменец. у. *Від Різдва до Водохрища вовки бурсами бігають, лютують.* Подольск. г. 2) толпа, гурьба, група, партія. *За панів було як повтікають хлопці од некруцтва у ліс та зберуться у бурсу, то вже ж їх тоді ніхто не візьме.* Каменец. у. [8, I, с. 114]; чоловіча духовна школа у XVIII-середині XIX ст. 2. Гуртожиток при такій школі. 3. діал. Юрба, гурт. [10, I, с. 260];

квасний – кислий. *Оце вишні квасні, а це – солодкі.* Каменец. у.; **квасне тісто.** Кислое тесто, а также небольшое количество теста, оставляемого въ квашне для следующего раза. Каменец. у. [8, II, с. 231]; 1. Прикм. до квас. 2. розм. Те саме, що кислий. 3. перен., розм. Незадоволений, кислий (про вираз обличчя) [10, VI, с. 131];

кватурувати – 1) Квартировать. *В його квартирував о. Яким ще семінаристом.* 2) Стоять постоемъ. [8, II, с. 231]; розм. Наймати квартиру (у 1 знач.), жити, мешкати на квартирі. Тут жив собі міщанин, що в його квартирував о. Яким ще семінаристом (Свидницький, Люборацькі) [10, VI, с. 485].

2. Лексеми, зафіксовані на території Поділля, що подаються у Словнику української мови з ремаркою *діалектне*, наприклад:

нарік – діал. Наступного року. Ілюстрацією до словникової статті послугувала цитата з твору М. Стельмаха, який разом із М. Коцюбинським, А. Свидницьким, С. Руданським: *Це треба, щоб завтра мати прийшли – яблука позбирали під старими деревами. А нарік, певне, зацвіте молодий садок* [10, I, с. 172]; **нарік** – на будущій годъ. *Бог його знає, що нарік буде.* Камен. у. [8, II, с. 516];

грань – діал. Жар [СУМ, I, с. 158]; **грань** – крупные горяшіе уголья. Каменец. у. [8, I, с. 322];

микати – діал. Виривати що-небудь звідкись; виривати з корінням (рослини) [10, IV, с. 701]; **микати** – 1) Дергать, рвать, таскать; вырывать,

выдергивать съ корнемъ. *Здається... микав би за коси. Люде бачили, що вони микали пшеницю, та й досвідчили.* Каменец. у. 2) Мыкать, чесать пеньку или ленъ для пряжи. 3) **Микати губами.** Шевелить губами [8, II, с. 423];

передом – діал. 1. Попереду. 2. Раніше; спочатку [10, VI, с. 173]; **передом** – прежде, раньше. *Передом мерли люде і в нас, а тетерка ні.* Каменец. у. [8, III, с. 117];

запасний – 1. Заготовлений, залишений як запас (у 1 знач.) або виготовлений на випадок потреби // Виготовлений, зроблений поряд з основним; додатковий 2. діал. Запасливий [10, III, с. 247]; **запасний** – запасливый. *Ось у Цвіляка можна купити: се люде запасні; а більш нема ні в кого.* Каменец. у. [8, II, с. 76];

здибати, здибаю, здибаєш і діал. **здиблю, здиблеш** – зустрічати кого-небудь, ідучи або прийшовши кудись // Знаходити щось, натрапляти на що-небудь у дорозі [10, III, с. 535]; **здибати** – встречать, встрелить. *Він нас здибав за селом.* Каменец. у. [8, II, с. 143].

3. Лексеми, що мають такі значення, що не фіксуються словником сучасної української літературної мови:

залицятися – маючи почуття симпатії або кохання, упадати біля кого-небудь, виявляти знаки уваги, зачіпати розмовою, жартами і т. ін. [10, III, с. 186]. У подільських говірках було зафіксовано значення – намереватися, собиратися. *Через тебе, вражий сину, мене мати біла. Не біла, не біла, залицялась бити.* Подольск. г. *Хлопці... вже залицялись бити мене.* Уман. у. [8, II, с. 59];

залежний – 1. Який перебуває під чиїмось впливом або чиєюсь владою, підкоряється кому-, чому-небудь. 2. Зумовлений чиєю-небудь дією, якимось станом і т. ін. // Пов'язаний з чим-небудь як підпорядкований йому [10, III, с. 182]. У західноподільських говірках зафіксовано ще й таке значення – залежавшийся, запасной. *О, в того є залежні гроші.* Каменец. у. [8, II, с. 57];

їжак – у західноподільських говірках зафіксовано: 1) Ежъ. 2) Родъ намордника съ колючками, надеваемый на телятъ, чтобы они не могли сами сосать корову. Каменец. у. [8, II, с. 197];

каня – 1) Четырехугольное углубление, выдолбленное долотомъ въ підвалині, своло въ которое входитъ чіп стола (Подольск. г.). 2) Родъ

коршуна. Цікаво, що каня на Поділлі (за записами Б. Грінченка) означало одночасно категорії істоти та неістоти. Сучасний словник української мови фіксує лише одне значення: «Хижий птах родини яструбових, схожий на шуліку» [10, IV, с. 91].

4. Лексеми, що фіксуються Словником української мови як літературні (без ремарки діалектне):

дичка – дике, некультивоване плодове дерево [10, II, с. 292]; **дичка** – дикое плодове дерево. Каменец. у. [8, I, с. 385];

горішній – 1. Який розташований, міститься зверху; верхній. 2. Розташований на високому місці або на горі [10, II, с. 131]. У Словарі Б. Грінченка названа лексема подана з посиланням на західноподільський ареал: *Камінь у млині буває горішній і долішній*. Каменец. у. [8, I, с. 312];

безрога – свинья. Подольск. г. [8, I, с. 45]; **безрога** – жарт. свиня [10, I, с. 144];

млоїти – тошнить. *Млоїть мене та й млоїть*. Каменец. у. [8, II, с. 436]; **млоїти** – викликати відчуття млості. 2. безос. Нудити [10, IV, с. 765];

дрантя – дрянь, негодная вещь. *Ет, дрантя ті колеса! Старі. Побіжи, то й розсиплються*. Каменец. у. *Як би добра кобила, то б варт дати 30 карб., а то дрантя*. Каменец. у. Ум. **Дрантячко**. *Оттой жид, що дрантячко збирає, купує*. Каменец. у. [8, I, с. 41]; **дрантя** – дуже старий, зношений і рваний одяг [10, II, с. 407].

5. Лексеми, що не фіксуються у Словнику української мови.

З-поміж іменних частин мови найактивніше в мовленні подолян (за матеріалами «Словаря...» Б. Грінченка) функціонували іменники та прикметники. Серед іменників переважають лексико-семантичні групи на позначення особливостей зовнішності людини, предметів кухонного начиння, назв тварин і рослин. Низка лексем не фіксується в сучасному словнику української мови: *келішок, басамання, горнешник, кметь, шаль віра, хапокниш, халамей, кожухар, компанист* та ін. У «Словарі...» подано прикметники з подільського ареалу, що наповнюють такі найбільші лексико-семантичні групи: 1) риси зовнішності та характеру людини; 2) прикметники розміру; 3) прикметники кольору та ін. Кількісно переважають прикметники, що характеризують людину за зовнішніми

ознаками: *бандуруватий, безкосий, безличний, білкатий, гикавий, кодловатий, куцоланий рябомизий, смуганастий* та ін.

Серед прислівників є такі, що зафіксовані в сучасному словнику української мови зі збереженням значення (*пошепки, горілиць, голіруч* та ін.), і такі, що не фіксуються в словниках (*лютно, чвалем, тлуса* та ін.).

Дієслова на позначення переміщення людини в просторі активно функціонують і сьогодні (*ходити, сходити, пускатися, піти, переходити, наvertатися* та ін.), хоч існують лексеми з подільського ареалу, яких не знайдеш у сучасних словниках: *бочити, гецатися, забіратися, попотупкатися, загоготіти, мачкувати, молитвати* та ін.

Фіксація говіркової лексики у словниках дає можливість глибше проникнути в діалектну систему мови, розкриває межі функціонування та засвоєння в різних групах носіїв живої української мови і неоднорідності поширення живомовної лексики.

Яскраві діалектні риси подільського говору:

- 1) фонетичні: **ляшно** – *Ляшно їхати уночі по при той ліс.* Каменец. у. [8, II, с. 394]; **повітра** – *А щоб тебе лиха повітра забрала.* Подольск. г. [8, III, с. 223]; **замняхкинитися** – *Чогось мені світ замняхкинився.* Подольск. г. [8, II, с. 67]; **заздросний а, е.** *Завистливый. Заздросний чоловік.* Каменец. у. [8, II, с. 40]; **озде** – *ось-де* (Каменец. у.) [8, III, с. 44]; **порохнавіти** – 1) *Истлевать, обращаться въ труху.* 2) *Обращаться въ пыль. Земля порохнавіє.* Каменец. у. 3) *Гнить. У чоловіка зуби порохнавіють* [8, III, с. 354]; **поручча** – *перила.* Каменец. у. [8, III, с. 355];
- 2) граматичні: **блищачий** – *блискучий. Сю ніч у сні бачив я на небі хрест золотий ніби та блищачий.* Каменец. у. [8, I, с. 75]; **дулавий** – *дуплистий. Дулавий бересток. Дулава груша.* Каменец. у. [8, I, с. 456]; **злекшити** – *облегчить. Тетерка все краще як за панів було: злекшив, облегшив царь.* Каменец. у. [8, II, с. 157];
- 3) лексичні: **маця** – *недотрога, важная особа. Дивись, яка маця! Буцім і доторкнутись до неї не можна, пручається.* Подольск. г. [8, II, с. 413]; **залубуватіти** – *о хлебе: затвердеть. Залубуватів хліб.* Каменец. у. [8, II, с. 60]; **полокати** – *мыть, полоскать. Полокана пшениця.* Каменец. у. [8, III, с. 286]; **ненаїдний, ненаїсний** – *ненасытный, прожорливый* (Камен. у.) [8, II, с. 552].

Отже, у «Словарі української мови» Бориса Грінченка репрезентовано різноманітні типи номінацій предметів побуту, дій, процесів, стану людини. Більшість зберегла своє лексичне й граматичне значення до сьогодні й зафіксована в сучасному словнику української мови. Діалектна лексика у словнику відображає майже всю поняттєво-логічну систему навколишнього реального світу і є найбільш динамічною системою. Часто назви супроводжуються докладним описом відповідних понять, що є унікальною енциклопедичною довідкою про функціонування лексем у XIX ст.

Цінність словника полягає у тому, що він найповніше зафіксував історію української мови, і такі дані є важливим джерелом для глибинного пізнання української мови тими, хто її вивчає. Саме живорозмовна мова зберігає чимало елементів із найдавніших часів, які відсутні вже в літературній мові, а часто навіть не зафіксовані в пам'ятках писемності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрова С. П. Слово у «Словарі» Б. Грінченка і в художньому тексті Григора Тютюнника. *Проблеми творчої спадщини Бориса Грінченка* : тези доп. респ. конф. Луганськ, 1993. С. 7–8.
2. Ващенко В. С. Про духовні основи мовного словника українського народу (До 90-ї річниці створення Словника української мови за ред. Б. Грінченка. *Монастирський острів*. 1994. № 3. С. 142–147.
3. Демський М. Т. Шевченкова фраземіка і її відображення на сторінках Словника української мови. *Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народнорозмовної мови*: тези доп. Ужгород, 1989. С. 49–50.
4. Дорошенко Д. Словарь української мови. *Рада*. 1909. 2 серпня. С. 20–27.
5. Єфремов С. Як повстав Грінченків словник. *Словник української мови / упорядкував, з додав. власного матеріалу, Б. Грінченко*. 3-є вид., випр. й доп. / за ред. С. Єфремова, А. Ніковського. Київ, 1927. Т. 2. С. 11–12.
6. Копиленко Н. Б. З історії «Словаря української мови» Бориса Грінченка. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7. С. 60–63.
7. Лєснова В. В. Лексика на позначення людини та її рис у «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка (у порівнянні з діалектною лексикою

- Східної Слобожанщини). *Проблеми творчої спадщини Б. Грінченка*: тези доп. республіканської наукової конференції, присвяченої 130-річчю з дня народження Б. Д. Грінченка. Луганськ, 1993. С. 44–45.
8. Словарь української мови / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
 9. Словник мови Шевченка. Київ, 1964. Т. 1–2.
 10. Словник української мови. Київ, 1970–1980. Т. 1–11.
 11. Тараненко О. Мовна скарбниця українського народу. Вступна стаття. *Словарь української мови* / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1992. С. 5–11.
 12. Тараненко О. О. Борис Грінченко і «Словарь української мови». *Українська мова і література в школі*. 1988. №12. С. 58–65.
 13. Ужченко В.Д. Грінченківський «Словарь» як джерело етимологізування української фразеології. *Борис Грінченко*: тези доп. респ. наук.-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. Ворошиловград, 1988. С. 144–146.
 14. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ, 1992.

*Наталія Дзюбак,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
dziubak@kpmu.edu.ua*

1.3. ПРАВОПИСНІ ІНІЦІАТИВИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

*Для одного народу мусить бути тільки одна
літературна мова й вимова, тільки один правопис.*

Іван Огієнко

Українська літературна мова та її правопис пройшли тернистий шлях становлення і розвитку, який визначали не лише лінгвістичні закони та практики, а й суспільні катаклізми, політичні віяння, світові історичні реалії. Український правопис – це динамічна система уніфікованих загальноприйнятих норм, що регулює передавання на письмі живої народної мови як впорядкованої знакової системи відповідно до етапу її розвитку. Оновлення літературної мови веде до перегляду і зміни правопису, що складає основу нормування та уніфікації загальнонародної мови.

На межі XIX–XX століть українські землі перебували у складі різних держав, зокрема: Наддніпрянська Україна (Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя, Південь), входила до складу російської імперії; Галичина, Буковина та Закарпаття належали до Австро-Угорської імперії, що негативно впливало на розвиток і функціонування української літературної мови та спричинило правописний різнобій.

У жовтні 1905 року після маніфесту царя Миколи II втратив свою чинність Емський указ (1876), метою якого було придушення національно-культурного відродження українського народу через заборону друкувати, використовувати і ввозити книги українською мовою. В таких умовах знову на часі стало питання відродження української літературної мови та українського правопису. Ці події збіглися з роботою над укладанням перекладного українсько-російського «Словаря української мови» (1907–

1909) в 4-х томах, що став першим повним лексикографічним зведенням української мови того часу.

Ініціатором цієї лексикографічної праці став П. Куліш, який 1861 року в журналі «Основа» надрукував замітку «Объ изданіи украинскаго словаря». Автор висловив прохання про нові матеріали для укладання словника та оприлюднив інформацію про осіб, які займалися такою роботою: Г. Барвінок (дружина П. Куліша), В. Білозерський, М. Костомаров, О. Маркович, М. Мизко, М. Номис, А. Пестржецький, Т. Шевченко, М. Щербак та інші.

Виданням словника опікувалися представники редакції «Кіевской Старини». Керували роботою над словником на різних етапах П. Житецький, завдяки якому було зібрано значний пласт матеріалу до словника, записаного від народу; В. Науменко, Є. Тимченко – редагування словникового матеріалу та впорядкування його за абеткою. 14 лютого 1902 року до укладання словника було долучено Б. Грінченка, який погодився на таку непросту роботу за умови, що матеріали старої книжної мови будуть виділені в особливий алфавіт і вийдуть як додаток до словника живої мови.

Критично опрацювавши значні пласти джерел, серед яких були тогочасні лексикографічні праці, наукові та публіцистичні видання, твори українських письменників, фольклорні матеріали, картотеки слів і висловлювань, записаних від народу, Б. Грінченко зібрав кращі лексичні та фразеологічні зразки живої української мови, що крім загальноживаних слів містили велику кількість діалектизмів і свідчили про непереборне бажання відродити оновлену українську мову на основі кращих її національних традицій.

З передмови до «Словаря ...» цілком очевидно, що Б. Грінченко велику увагу приділяв усім деталям оформлення словникових статей, при цьому особливо прискіпливо поставився до правопису українських слів. Словник мав вийти друком при «Кіевской Старинѣ» відповідно до тих цензурних обмежень, що висувались до усіх українських книг. Грінченко виступив категорично проти такого спотворення національної мови: «Правописаніе это препятствуетъ правильному начертанію звуковъ языка, обезображиваетъ внѣшній видъ изображаемыхъ словъ частымъ

употребленіємъ ѣ и, кромѣ того, противорѣчить изданнымъ Академією Наукъ правиламъ о присужденіи премій Н.И.Костомарова» [6, с. 19]. Після чого прийнято рішення використовувати правопис, застосований в «Словарѣ русскаго языка», який було укладено у Другому відділенні Імператорської Академії Наук і який на той час використовувався у виданнях «Наукового Товариства ім. Шевченка» у Львові. Відповідно до цих змін слова у словнику довелось розташовувати за новою абеткою і відповідно ще раз переглянути їхнє написання. У передмові до «Словаря...» укладач говорить про те, що «Переданный намъ матеріальъ подвергнутъ былъ переработкѣ по всѣмъ буквамъ и во всѣхъ отношеніяхъ: въ выборѣ словъ, объясненіяхъ, выборѣ и провѣркѣ текста примѣровъ, постановкѣ ссылокъ и пр. и пр.» [6, с. 19].

Титанічна праця над збиранням, обробленням та систематизацією матеріалу, що увійшов до словника, а також отриманий досвід дали змогу Борисові Грінченку оновити національні стандарти української орфографії. Внаслідок чого він сформував нову правописну систему на основі норм, що акумулювали усі кращі зразки тогочасної письменницької практики. Правопис Б. Грінченка дістав назву «гінченківка» або «грінчевичівка». Датою його запровадження вважають 1907 рік – вихід у світ першого тому «Словаря української мови».

Борис Грінченко популяризував фонетичне письмо, що панувало в кінці XIX на початку XX століття серед письменних людей, в офіційних документах, науковій та художній літературі у Наддніпрянській Україні, а згодом у Галичині та Буковині, де до цього користувалися церковно-етимологічним (історико-етимологічним) правописом, нав'язаним імперською політикою. Свої вподобання мовознавець обстоював тим, що фонетичний правопис «дуже придатний до того, щоб добре виявляти звуки нашої мови, і що він практично-зручний, легенький на навчання і вживання» [3, с. 4].

Під час створення нової правописної системи Б. Грінченко керувався низкою принципів, зокрема:

- 1) відстоював практичну зручність норм, що сформувалися на основі фонетичного письма й органічно поєднували потреби народної мови та українського письменства;

- 2) підтримував динамічність правописної системи, що мала бути чутливою до історичного розвитку літературної мови: «Тільки мертві мови можуть мати нерухомий, застиглий правопис; жива ж мова раз-у-раз, хоч і помалу, змінюючись, раз-у-раз висуває й нові питання про те, як краще припасувати правопис до всяких подробиць і до нових одмін у мові» [3, с. 4];
- 3) доводив, що «кожен добрий правопис мусить бути поперед усього науковий – добре виявляти згуки в мові і робити це способами, консеквентно проведеними» [3, с.4];
- 4) вболівав за доступність нових орфографічних правил та сформованої на їх основі літературної мови для широкого загалу: «Письменство всякої живої мови пишеться не для самого тільки невеличкого гуртка вчених людей, – воно повинно бути для потреби всього того народу, що тією мовою говорить» [3, с. 4].

Сформовані вимоги Б. Грінченко пов'язував не лише з тим, щоб запропонована ним правописна система була легкою для вивчення на усіх етапах освітнього процесу і зручною для використання широким загалом, а й сприяла відродженню національної школи, а також формуванню нового покоління української інтелігенції, яка має розмовляти рідною мовою.

У полеміці щодо норм української літературної мови початку ХХ століття Б. Грінченко покладався на власні спостереження за живою народною мовою, вчительську практику та науковий досвід, отриманий під час роботи над словником, аналізу тогочасних лексикографічних джерел, опрацювання праць українських мовознавців, провідних просвітителів та письменників.

Основними правописними ініціативами «грінченківки» стали:

1. Використання літер «ї» та «і» в типових для української вимови позиціях.

Майже до кінця ХІХ століття в українській мові не було єдиного погляду щодо використання літер «я», «ю», «є», «ї», що позначали йотовані звуки. Наприклад, М. Драгоманов був прихильником того, що кожний звук має позначатися окремою буквою, тому вважав наявність

таких значків великим недоліком українського правопису і надавав перевагу написанню замість них буквосполук «ја», «ју», «је», «ји» за аналогією до болгарської та сербської мов. Ідеї Драгоманова не прижилась в українській писемній практиці.

Під кінець XIX століття букви «я», «ю», «є», «ї» стійко увійшли в український алфавіт, однак функціональне призначення окремих з них відрізнялося від сучасного.

Буква «ї», так як «я», «ю», «є», могла позначати як один, так і два звуки.

Послідовно її використовували на позначення звуків [ji] у таких позиціях:

- 1) на початку слова;
- 2) всередині слова після «самозгуків» (тобто голосних), порівняймо:

«Малоруско-німецький словар» (1886) упорядники Є. Желехівський, С. Недільський	«Словарь української мови» (1907–1909) упорядник Б. Грінченко
<i>їдець</i> (Т. 1, с. 326)	<i>їдець</i> (Т. 2, с. 196)
<i>їсти</i> [<i>praes. ім. іш, (ісь, їси), їсть;</i> <i>praet. sgl. ів pl. іли</i>] <i>d. їстки, їстоньки,</i> <i>їсточки</i> (Т. 1, с. 326)	<i>їсти, їм, їсі, їсть, їмо, їсте, їдять</i> (Т. 1, с. 157)
<i>їж, їжак</i> (Т. 1, с. 326)	<i>їжак</i> (Т. 1, с. 157)
<i>вибоїстий</i> (Т. 1, с. 69)	<i>вибоїстий</i> (Т. 1, с. 146)
<i>виїзд</i> (Т. 1, с. 75)	<i>виїзд</i> (Т. 1, с. 161)
<i>воїн</i> (Т. 1, с. 117)	<i>воїн</i> (Т. 1, с. 249)
<i>перекроїти</i> (Т. 2, с. 617)	<i>перекроїти</i> (Т. 3. с. 122)
<i>розроїти</i> (Т. 2, с. 830)	<i>розроїтися</i> (Т. 4. с. 55)

У 80-х роках XIX століття Є. Желехівський, С. Недільський, як і низка інших мовознавців, керуючись Галицькими та Буковинськими традиціями, почали використовувати літеру «ї» (за аналогією до «я», «ю», «є») для позначення м'якості звуків [л], [н], [д], [т], [з], [с], [ц], що на той час визначали як зубні: «на початку слова ї-ји і м'ячит попередню

согласну» [5, передмова]. Після інших приголосних писали «і»: *біднота, відбігати, вихідний, міміка, півкуля, шість* та ін. Підставою для цього Є. Желехівський вважав різне походження звуків, що позначали ці літери. Так, літерою «і» позначав звук, що походив з давніх «ѣ» та «е», наприклад: «сіно» від «сѣно», «ніс» від «несль», на відміну від «і» з давнього «о», перед яким відповідні приголосні вимовлялися твердіше, наприклад: «ніс» від «нос». Таке використання літери «і» вважалося основною відміною «желехівки».

Борис Грінченко виступив проти такої плутанини, обґрунтувавши свою позицію тим, що «науковости правописові це не надасть, бо самий спосіб цей ненауковий, фонетичної прикмети нашої мови – принаймні для деяких місцевостей – добре не зазначить, бо тут, як ми бачили, є багато різниці в різних місцях нашого краю» [3, с. 9]. Відповідно дитина чи неграмотна людина, яка починала опановувати освіту, не мала змоги розібратися в питаннях походження того чи того звука та правильного вибору літери на його позначення. Щоб спростити процес написання та читання слів укладач «Словаря...» запропонував відповідно до української вимови в позиції після м'яких [л'], [н'], [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], як і після інших приголосних писати букву «і», порівняймо:

«Малоруско-німецький словар» (1886) упорядники Є. Желехівський, С. Недільський	«Словарь української мови» (1907–1909) упорядник Б. Грінченко
<i>ліворуч</i> (Т. 1, с. 407)	<i>ліворуч</i> (Т. 2, с. 367)
<i>зомлівати</i> (Т. 1, с. 313)	<i>зомлівати</i> (Т. 2, с. 179)
<i>золотохвилій</i> (Т. 1, с. 313)	<i>золотохвилій</i> (Т. 2, с. 179)
<i>ніжний</i> (Т. 1, с. 529)	<i>ніжний</i> (Т. 2, с. 566)
<i>Дністер</i> (Т. 1, с. 187)	<i>Дністер, Дністро</i> (Т. 1, с. 394)
<i>арніка</i> (Т. 1, с. 6)	<i>арніка</i> (Т. 1, с. 10)
<i>дівка</i> (Т. 1, с. 183)	<i>дівка</i> (Т. 1, с. 386)
<i>надія</i> (Т. 1, с. 474)	<i>надія</i> (Т. 2, с. 483)
<i>тоді</i> (Т. 2., с. 971)	<i>тоді</i> (Т. 4, с. 271)

<i>тіло</i> (Т. 2, с. 966)	<i>тіло</i> (Т. 4, с. 265)
<i>безтілесний</i> (Т. 1, с. 22)	<i>тілесний</i> (Т. 4, с. 265)
<i>випікати</i> (Т. 1, с. 84)	<i>випікати</i> (Т. 1, с. 192)
<i>зівати</i> (Т. 1, с. 300)	<i>зівати</i> (Т. 2, с. 152)
<i>позіхати</i> (Т. 2, с. 682)	<i>позіхати</i> (Т. 3, с. 264)
<i>висівати</i> (Т. 1, с. 86)	<i>висівати</i> (Т. 1, с. 175)
<i>осінь</i> (Т. 1, с. 587)	<i>осінь</i> (Т. 3, с. 67)
<i>голісінький</i> (Т. 1, с. 148).	<i>голісінький</i> (Т. 1, с. 301)
<i>цікавий</i> (Т. 2, с. 1055)	<i>цікавий</i> (Т. 4, с. 431)
<i>оцінити</i> (Т. 1, с. 587)	<i>оцінувати</i> (Т. 3, с. 81)

Правописна норма, обґрунтована Б. Грінченком, була неоднозначно сприйнята в тогочасному суспільстві. Так, Є. Тимченко у своїй «Українській граматиці» (1907; 2-е видання – 1917) продовжує відстоювати нововведення Є. Желехівського, тому знову пропонує писати: *ціна, сніг, тітка, ліки, дівка, зінька* за аналогією до *дядько, зять, тяжко, сягати, цяцька, дюдя, сине* та ін. [8, с. 6]. Ідея Б. Грінченка була переглянута і впроваджена в «Головніших правилах українського правопису» (2022), сформованих Правописною комісією при міністерстві Народної Освіти під керівництвом професора Івана Огієнка. Відповідно до цього правопису літеру «ї» потрібно було писати на початку слова або складу, коли вона вимовляється як [ji], і не використовувати після приголосних [2, с. 4].

2. Написання займенника *ся* з дієсловами разом.

В українській мові XIX початку XX століття наявні різні погляди на написання скороченої форми займенника *себе* (*са*), *сь*) з відповідним дієсловом. Цей займенник міг стояти як перед дієсловом, так і після нього, в окремих випадках відділятися особовими формами допоміжного дієслова або особовими займенниками і писався то окремо, то разом. На приклади такого слововживання потрапляємо в українській літературі початку XVIII століття і пізніших:

*Ой поїду ж я в темні ліси, в густу пуцу,
Замкну я ся у целію, нікого не пуцу.
Хіба би дівчина до мене прийшла
І в темній пуці би мене знайшла.*

*Ой ти ж моя дівчинонько, **любімося** собі,
бо як ми ся не будем любити, зобачимося в гробі.
Наберемся там великого жалю,
Буде тобі жаль, ах, не помалу,
Що-смо **ся любили** єще змалу [1, с. 45].*

П. Куліш у своїй праці «ГраMATка» (1857) надає перевагу написанню цього займенника разом з дієсловами, частково відбиваючи на письмі фонетичні зміни, що відбувалися у вимові відповідних граматичних форм, наприклад: *Скільки ні єсть у насъ по Вкраїні граматокъ и букварівъ, то всі вони не **годятця** намъ для первої науки письменства, бо печатані не нашою мовою, а черезъ те всяка дитина довго **нудитця** надъ книжкою, поки **навчитця** иноязычніи слова розібрати, черезъ те надовго діти зъ дому для науки **одлучаютця, псуютця** безъ отцевського й материнського догляду, ище жъ за довгу и трудну науку треба не мало й платити [4, с. 1].*

Дотримання правил «кулішівки» спостерігаємо у збірці «Українські приказки, прислів'я и таке инше» (1864), яку спорядив М. Номис [10], де відбито повне уподібнення приголосних на письмі в дієсловних формах із -ся: *З Богом не **бицьця** (с. 1). З Богом не будеш **позивацьця** (с. 1). Каравши, Бог та й **змилуєця** (с. 2). Од Бога ніде не **сховаєцца** (с. 2). Чи дасть Бог – не **одмолицця, не одкупицця** (с. 2). На гріх не **спасєцца**(с. 2). Розумний **молицця, а дурень плаче** (с. 3). Хоч кілька молися, з біди **не вимолисся** (с. 3).*

Є. Тимченко розглядає себе, ся, сь як особово-рефлексійний займенник, що позначав «особу чи річ, що на неї звернена її власна чинність, а теж на взаємність і зміцнення неперехідного характеру чинности» [8, с. 9]. На його думку, ні родів, ні чисел цей займенник не має і однаково використовується у всіх трьох особах. Однак коли подає приклади, то форму з ся пише окремо, на відміну від сь: *мити ся, я мию ся, ти миєш ся, він миє ся але ми миємось*. Відповідного правопису

Є. Тимченко дотримується у своїй праці, наприклад: *Часівники суб'єктивні по формі ділять ся на середні (сидіти, лежати) і рефлексійні (мити ся, сподіватися). Рефлексійні часівники виражають чинність, обмежену на суб'єкт під формою чинности, що на той самий суб'єкт повертає ся (вбираю ся), але в багатьох рефлексійних часівниках таке первісне значіння затерло ся, вони визначають тільки, що чинність відбуває ся в сфері (в обсягу) суб'єкта (молюсь, надіюсь, прошуь)* [8, с. 11].

Різні підходи до написання тих самих дієслівних форм не сприяли унормуванню й уніфікації української літературної мови, тому це питання потребувало негайного перегляду.

Працюючи над оновленням українських правописних тенденцій Борис Грінченко виступив з критикою розвідки В. Гнатюка «Як писати займенник ся при дієсловах», що була надрукована в LXXX томі «Записок наукового товариства імені Шевченка» відповідно до норм історико-етимологічного правопису, при цьому зазначив: «Ми покинули ту книжню, більше або менше мішану мову, якою писали наші предки, за для мови народньої і прийняли в нашій літературі фонетику більшости вкраїнського народу; разом з старою книжньою мовою покинули ми й старий книжний правопис етимологічний і вживаємо тепер правопис, збудований на зовсім іншому, фонетичному принципі» [3, с. 11].

Б. Грінченко розділяв думки А. Кримського, який вважав, що лише при написанні дієслова 3-ї особи однини із *-ся* та *-сь* разом відбувається уподібнення приголосних, внаслідок чого від форми на *-ться* у вимові маємо [ц':а], чого не може бути під час роздільного написання. На відміну від П. Куліша та інших, Б. Грінченко не відображав на письмі наслідків асиміляції у дієслівних формах перед *-ся*, *-сь*, хоча це не відповідало фонетичному правопису, наприклад:

Баблятися, -ляюся, -єшся, гл. Копаться руками въ чемъ-либо жидкомъ, мягкомъ, напр. въ тѣстѣ; пачкаться. **Бабляється** з діжею од самого ранку, неначе дитина пічки копає. Левиц. КС. 111. См. бабратися [6, Т. 1, с. 15].

Бадьоритися, -рюся, -ришся, гл. Бодриться, молодиться, молодечествовать. Левиц. Пов. 34. А диво цариця, мов та чапля між птахами, скаче, **бадьориться**. Шевч. [6, Т. 1., с. 19].

Допитуватися, -туюся, -єшся, сов. в. допитатися, -таюся, -єшся, гл.

1) Узнавать, узнать, выпрашивать, выпросить. *Царь допитується: чого ти, дочко, журишся?* Рудч. Ск. II. 32. допитатись слѡва. Узнать рѣшеніе. Поїхали до свата слова допитатися. Н. Вол. у. 2) Находить, найти кого либо при помощи разспросовъ. *Скоро козак нетяга Насті Горової, кабашниці степової допитався, зараз у світлицю вбрався.* ЗОЮР. I. 201. *Допитався до того багатого купця.* Грин. II. 326 [6, Т.1, с. 423].

Правописну ініціативу Б. Грінченка щодо написання дієслів підтримали українські мовознавці. Згодом *-ся, -сь* почали писати разом з дієсловами як зворотньо-середнього, так і пасивного стану, що призвело до переосмислення природи цього мовного елемента на граматичному, зокрема, морфемному рівні. У морфемології на його позначення наявна низка термінів, зокрема: *афікс постфіксальний, морфема постфіксальна, морф постфіксальний, суфікс пофлексійний, постфікс* та ін., що відбиває різні погляди на природу та статус цієї морфеми. Правопис граматичних форм дієслова із постфіксом *-ся (-сь)* в сучасній українській мові обґрунтовано на основі морфологічного (по суті, морфемного) принципу, за яким «значащі частини споріднених слів (морфеми) пишуться однаково незважаючи на те, що вони в різних формах того самого слова або в споріднених словах звучать по-різному» [7, с. 90].

3. Правопис апострофа після «б», «п», «в», «м», «р» перед «я», «ю», «є», «ї» при роздільній вимові.

Відповідно до галицького правопису букви «б», «п», «в», «м», «р» вживалися на позначення твердих приголосних, їх потрібно було читати твердо у словах перед буквами «я», «ю», «є», «ї». Таку тенденцію простежуємо у праці «Малоруско-німецький словар» (1886), упорядниками якого стали Є. Желехівський та С. Недільський.

Б. Грінченко, на відміну від попередників, розглядає літери «я», «ю», «є» як умовні знаки, що позначають:

- 1) йотацію на початку слова чи після самозгуків (тобто голосних);
- 2) зм'якшення співзгуків (тобто приголосних) перед [а], [у], [е]: *лялька, сине, нюхати.*

На думку дослідника, відповідно до другого правила слова *семя, пє, бю, піря*, у такому написанні потрібно читати м'яко, що суперечить

українській вимові. Автори видань того часу по різному намагалися позначити на письмі тверду вимови звуків [м], [п], [б], [п], [р] перед буквами «я», «ю», «є», «ї», зокрема: записували йотовані двома звуками [ja], [je], [ju], або використовували знак м'якшення, що порушувало норми української графіки та вимови.

Для уникнення непорозумінь Б. Грінченко, керуючись практикою провідних українських письменників, пропонує позначати роздільну вимову йотованих апострофом, порівняймо:

«Малоруско-німецький словар» (1886) упорядники Є. Желехівський, С. Недільський	«Словарь української мови» (1907–1909) упорядник Б. Грінченко
<i>вюнок</i> (Т. 1, с. 132)	<i>в'юнок</i> (Т. 1, с. 260)
<i>визальник</i> (Т. 1, с. 132)	<i>в'язальник</i> (Т. 1, с. 260)
<i>бити</i> [бю, беш, бє] (Т. 1, с. 27)	<i>бити, б'ю, б'еш</i> (Т. 1, с. 57)
<i>бурян</i> (Т. 1, с. 51)	<i>бур'ян</i> (Т. 1, с. 115)
<i>мякуш</i> (Т.1, с. 461).	<i>м'якуш</i> (Т. 2, с. 458)
<i>мясо</i> (Т. 1, с. 461)	<i>м'ясо</i> (Т. 2, с. 459)
<i>обявити</i> (Т. 1, с. 552)	<i>об'явити</i> (Т. 3, с. 33)
<i>обяснити</i> (Т.1, с. 552)	<i>об'яснити</i> (Т. 3, с. 33)
<i>випялити</i> (Т. 1, с. 84)	<i>вип'ясти</i> (Т. 1, с. 180)
<i>пити</i> [пю, пеш, пє] (Т. 2, с. 634)	<i>пити, п'ю, п'еш</i> (Т. 3, с. 154)

Розумна ініціатива Б. Грінченка була підтримана авторами «Головніших правил українського правопису», за якими після губних «б», «п», «в», «м», «р» перед «я», «ї», «є», «ю» потрібно було ставити протинку (апостроф), наприклад: *б'ю, б'є, безхліб'я, в'юн, м'ясо, бур'ян* [2], а згодом стійко увійшла в український правопис, відбиваючи національні особливості української вимови.

4. Відміна написання «ь» перед наступним м'яким приголосним, після якого писали літеру «і».

Під час аналізу друкованих джерел кінця XIX початку XX століття ми звернули увагу, що такого написання почали дотримуватись й інші

автори та укладачі, але в їхніх працях немає послідовності використання відповідного правила, порівняймо:

«Малоруско-німецький словар» (1886) упорядники Є. Желехівський, С. Недільський	«Словарь української мови» (1907–1909) упорядник Б. Грінченко
зьвізда (Т. 1, с. 288)	звізда (Т. 2, с. 131)
зьвіздар (Т. 1, с. 288)	звіздарь (Т. 2, с. 131)
сьвідок (Т. 2, с. 855)	(Т. 2, с. 131)
сьвіжина (Т. 2, с. 855)	свідок (Т. 4, с. 107)
цьвіркун (Т. 2, с. 1051)	цвіркун (Т. 4, с. 425)
але	
звір (Т. 1, с. 289)	звір (Т. 2, с. 133)
звірина (Т. 1, с. 289)	звірина (Т. 2, с. 133)
спірний (Т. 2, с. 902)	спірний (Т. 4, с. 178)
стіна (Т. 2, с. 921)	стіна (Т. 4, с. 206)

Відповідне правило фіксує правописна система І. Огієнка, згідно з якою «приголосний звук перед м'яким приголосним сам стає м'яким, але ь після нього не ставимо: *слід, світ, цвіт, кість, мислі, панський* та ін. Тільки після звука [л], що стоїть перед м'яким приголосним, треба ставити ь: *пальця* [2, с. 7].

Запропоновані Б. Грінченком норми, що відбивали національну традицію українського слововживання і вимови, дослідник використовував не лише в словнику, над яким працював, а й у наукових працях та літературних творах, що засвідчує послідовність і стійкість його переконань незалежно від політичних та історичних обставин, наприклад:

*Щастя хочеш ти зазнати?
Щастя дурно не дається:
Тільки той його придбає,
Хто за його в бої б'ється.
У великім нашім бої
За нового дня світання*

*Тільки й можна мати щастя,
Варте людського бажання (Б. Грінченко).*

А отже, розглянуті правописні ініціативи Б. Грінченка мають теоретичну і практичну цінність для становлення та розвитку не лише українського правопису, а й для формування української фонетичної, графічної, морфемної, морфологічної системи на основі народних традицій мовотворення та мововикористання. Після виходу в світ «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка, його правописні інновації були прийняті свідомими українськими вченими, редакторами, видавцями. Грінченко активно працював над створенням підручників, посібників, що сприяло поширенню оновленої української літературної мови та її правопису в освіті, науці та літературі. Загалом, його діяльність заклала стійкий фундамент для подальшого розвитку українського правопису, що згодом вилилося у створення офіційних правописних кодексів ХХ–ХХІ століть.

Матеріали нашого наукового дослідження можуть бути використані під час викладання освітніх компонент «Вступ до мовознавства», «Історія української літературної мови», «Сучасна українська літературна мова», зокрема її розділів «Графіка, орфографія» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 035 Філологія, спеціалізації 035.01 Українська мова та література галузі знань 03 Гуманітарні науки за освітньо-професійною програмою «Українська мова і література»; спеціальності 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями) предметної спеціальності 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) за освітньо-професійними програмами «Середня освіта (Українська мова і література)», «Середня освіта (Українська мова і література. Англійська мова)» навчально-наукового інституту української філології та журналістики, а також будуть корисними усім, хто цікавиться питаннями історії українського правопису.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антологія української лірики / за ред. Ореста Зелінського. Київ: Мозаїка, 1978. 440 с.
2. Головніші правила українського правопису / під ред. проф. І. Огієнка. Варшава: Рідна мова, 1922. 30 с.
3. Грінченко Б. Три питання нашого правопису. Київ: Електрична друкарня К. Н. Милевського і Ко, 1908. 38 с.
4. Куліш П. О. Граматка. СПб: Типографія П. А. Кулиша, 1857. 149 с.
5. Малоруско-німецький словар / укл. Є. Желеховский, С. Недільський. в 2-х томах. Львів: Друкарня товариства імені Шевченка, 1886. 590 с.
6. Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909.
7. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. А.П. Грищенка. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Вища школа, 1997. 493 с.
8. Тимченко Є. Українська граматики. 2-е вид. Київ: Товариство «Час», 1917. 168 с.
9. Український правопис. Харків: Фоліо, 2019. 348 с.
10. Українські приказки, прислів'я и таке инше / споряд. М. Номис. С.-Петербург, 1864. 304 с.

Наталія Ладиняк,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
ladynyak.nataliya@kpmi.edu.ua*

Інна Беркешук,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
berkeshuk_inna@kpmi.edu.ua*

**1.4. ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ДОРОБОК
БОРИСА ГРІНЧЕНКА НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ТА ГУРТКОВИХ ЗАНЯТТЯХ У ЗЗСО
(У МЕЖАХ ВИКЛАДАННЯ ВОК «МЕТОДИКА ГУРТКОВОЇ
РОБОТИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ»)**

У системі професійної підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОП «Середня освіта (Українська мова і література)», «Середня освіта (Українська мова і література. Англійська мова)» актуальним є викладання освітнього компонента «Методика гурткової роботи з української мови і літератури». Мета – формувати у здобувачів уміння застосовувати традиційні й інноваційні технології навчання на гурткових заняттях з фаху, створювати й упроваджувати власні дидактичні, виховні розробки в майбутній педагогічній діяльності вчителя ЗЗСО. З-поміж основних результатів навчання дисципліни виокремлюємо такі: засвоїти форми, методи й прийоми гурткової роботи з української мови і літератури; уміти планувати й проводити гурткові заняття різних форм; створювати особистісно зорієнтовану технологію, у центрі якої є особистість дитини (учня / учениці), її самобутність, самоцінність.

Тематика лекційних і практичних занять, а також самостійних завдань охоплює інноваційні методи, прийоми і форми гурткової роботи з української мови та літератури в закладах загальної середньої освіти.

Пропонуємо приклади видів діяльності на заняттях гуртка української мови під час вивчення мовознавчої діяльності відомих українців.

Сьогодні Україна, українська нація перебуває в одному із найскладніших етапів свого існування й випробування на стійкість, мужність, захищає свою суверенність й цінності. Національне виховання, формування національної свідомості є пріоритетним завданням сучасної української освіти – від її початкової ланки і до вищої школи. Провідне значення у розвитку національної свідомості належить національній школі, у якій здобуваються знання з української мови, літератури, історії, культури, усвідомлюються особливості національного світобачення й мовної картини світу. Уроки української мови, літератури, гурткові заняття, позакласні заходи мають виховувати у здобувачів освіти почуття самоідентифікації, патріотизму.

Постаті українські письменників, науковців, громадських діячів слугують для учнівства взірцями любові й відданості своїй Батьківщині, українському народу. До таких особистостей належить Борис Грінченко. Він «більше працював, як жив», повномірно окреслила напрями його діяльності мовознавиця І. Фаріон: Грінченко – суспільно-політичний діяч націоналістичного спрямування, письменник, перекладач, етнограф, педагог, видавець, просвітянин, мовознавець, автор «Листів з України Наддніпрянської» – маніфесту українського націоналізму в супротиві до космополітизму, мовознавчої статті «Галицькі вірші» як початку історичної дискусії про основи соборності української мови, упорядник найповнішої на ту пору «мовної конституції» «Словаря української мови» [25]. Мало репрезентований у сучасній шкільній освіті, але на часі для українців сьогодні наукова, педагогічна, публіцистична спадщина Бориса Грінченка потребує належного пошанування й ґрунтовного вивчення в освітніх закладах: «Видатні постаті світу і культури, які зараз максимально мінімалізовані у наших шкільних програмах <...>, але саме ці люди втримали Україну як етнічну спільноту» [26].

Мета нашого дослідження – змодельовати методи й прийоми роботи з лексикографічним доробком Бориса Грінченка, зокрема 4-томним «Словарем української мови», на уроках української мови та гурткових заняттях у ЗЗСО.

Проаналізувавши модельну програму «Українська література. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) [15], програму «Українська література. 10–11 класи (рівень стандарту)» для загальноосвітніх закладів [21], ми встановили, що основну увагу в них приділено прозовим творам Грінченка в обмеженій кількості, зокрема запропоновані для стислого ознайомлення оповідання «Украла», розповідь про письменника, його педагогічну діяльність, для позакласного читання новела «Батько та дочка» (5 клас), оповідання «Каторжна» (10 клас), в інших програмах літературні твори письменника відсутні.

Поза межами навчальних зацікавлень учнів / учениць лінгвістична, етнографічна, лексикографічна діяльність Грінченка, який володів сучасною йому літературною мовою в її східному варіанті, активно відстоював власне бачення розвою української літературної мови у полеміці з Іваном Франком, зробив вагомий внесок у розвиток наукового, публіцистичного й епістолярних стилів мови [13, с. 10]. Не лише його літературна, а й лінгвістична спадщина може бути предметом наукового пошуку здобувачів середньої освіти, слугувати дидактичним матеріалом на уроках української мови та гурткових заняттях в основній і старшій школах, зокрема під час вивчення тем «Лексикологія», «Фразеологія» уроках української мови (5–6 класи) [14], «Лексичні норми», «Стилістичні норми» (10–11 класи) [20].

Індивідуальний стиль Бориса Грінченка став предметом усебічного вивчення українських мовознавців, які проаналізували фразеологію художнього мовлення (С. Дідик, М. Коломієць, О. Щока), фольклоризми і перифрази поетичних творах (Г. Богуцька, І. Кобилянський); простежили індивідуалізацію мови персонажів його прозових творів (О. Скорик); схарактеризували мовні особливості драматичних творів (Я. Януш); виокремили засоби вираження оцінки в художніх творах (В. Леснова), розглянули антропонімікон прози (О. Неділько, В. Шевцова), визначили риси індивідуального синтаксису (Н. Гуйванюк, М. Кобилянська та інші) [1].

Участь Бориса Грінченка в літературно-мовних дискусіях кінця XIX – початку XX століття висвітлена в дисертаціях В. Статєєвої, Р. Трифонова. Мова його наукових і науково-публіцистичних творів стала об'єктом дисертаційної роботи М. Кравченко. Дослідниця виокремила наскрізні лексико-тематичні групи і слова-символи у Грінченковому макроконтексті, здійснила стилістичний, семантичний, функціональний аналіз лексичних, лексико-граматичних, словотвірних книжних і розмовних одиниць авторського дискурсу [11].

Лексикографічна діяльність Бориса Грінченка також привернула увагу науковців. Виокремимо з-поміж них мовознавчі розвідки І. Огієнка [17], А. Погрібного [18], Ю. Поздрань [19]. Т. Вільчинська дослідила кодифікацію сакрально-хтонічної лексики у «Словарі української мови» [5]. В. Калашник проаналізував фразеологічні набутки «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка [8]. Його культурницька діяльність послугувала предметом вивчення Н. Кобижчої [9].

У нашому дослідженні пропонуємо систему роботи на заняттях мовного гуртка (8–9, 10–11 класи), яку доречно здійснити для ознайомлення із лексикографічним доробком Бориса Грінченка.

Насамперед варто пригадати відомості із життя й діяльності Грінченка як письменника і педагога. Після цього пропонуємо гуртківцям таке завдання:

1. Ознайомтеся із висловленнями Бориса Грінченка про мову, книгу (збережено стилістику автора). Які погляди мовознавця на українську мову, літературу, культуру вони відбивають? Чи є актуальними для сьогодення?

1. Мова тоді тільки і буде найкращою, і найзрозумілішою, коли в основі її буде народна мова Наддніпрянської України з потрібними додатками з народної мови буковинців та галичан, і коли в її буде якомога менше тієї штучної й недотепної літературщини (Грінченко Б. «Тяжким шляхом»). 2. Шевченко своєю національною самосвідомістю є геній, а своєю незмірною вагою, значенням у справі національного відродження свого рідного краю є з'явищем феноменальним, єдиним, може, на світі. В той час, як його попередники ледве насмілювались у своїх творах

згадувати про українську самостійність, а коли й згадували, то розуміли її не як самостійність нації, а як самостійність (дуже невелику) частини «єдиного і неделімого русского народу», самостійність з ласки цього «єдиного» народу, чи тобто «старшого брата», – Шевченко виразно становить у своїх творах самостійність нашу як нації» (Грінченко Б. «Листи з України Наддніпрянської»). 3. Українська книжка виробляє народну свідомість, піднімає, зміцнює, а не пригнічує духа, пособляє нашому народові ставати народом мужнім, смілим, свідомим своїх сил, певних у своїх надіях на ліпшу будучину. <...> Взагалі можна запевне сказати, що ми, українці, ні відкіля і ні від кого не можемо сподіватися помочі, – і ми мусимо скрізь і у всьому рахувати на свої власні сили. Пособляють тільки тим, кому корисно, задля себе самого пособляти, а через те – тільки дужим, чи таким, яких можна тим чи иным способом підгорнути під свою ласкаву протекцію. Єдиний наш рятунок – бути дужими. Добра порада народові, який двісті років виявляє за малим не саму несилу! Порада, що скидається на іронію! Може. Але иншої нема. Або се, або смерть. Я певний, що ми не вмеремо, отже – я певний, що ми будемо дужими. Які б тяжкі пригоди не траплялися нам на дорозі, – се все дочасне: ми мусимо стати й будемо дужими! (Грінченко Б. «Лист до В. Гнатюка від 8.X.1901 р.». [2]).

Особливу увагу приділяв Борис Грінченко формуванню національної свідомості на рідномовній основі, закликав уникати московщини, першим ужив поняття «свідомий українець». Окрім ознайомлення з висловленнями про важливість української мови, пропонуємо відшукати значення слів *українець*, *українство*, *нація*, *українофільство*, *націонал*, *національний*, *національність*, *Україна*, *патріот*, *патріотизм*, *рідний край* у словнику за редакцією Грінченка (можна послуговуватися його електронною версією: <https://surl.li/ccosjd>), наприклад:

«Україна, -ни, ж. 1) = Країна. Прибудь, прибудь, мій миленький, з україн далеких. Нп. Ой по горах, по долинах, по широких україн, ой там козак похожає. Нп. 2) Украина, Малороссия – страна, заселенная украинскимъ народомъ, Так звана по письменські Мала Россія, а по народньому Україна. К. XII. 116. Зажурилась Україна, що нігде прожити: гей витоптала орда кіньми маленькії діти. АД. I. 73. Як із день-години зчинилися великі війни

на Україні. АД. II. 3. Та немає лучче, та немає краще, як у нас на Вкраїні: та немає ляха, та немає пана, немає унії. АД. II. 49. Паша дума, наша пісня, не вмре, не загине, – от де, люде, наша слава, слава України. Шевч. 46. Настав инший порядок на Вкраїні, як почали князьки-Русь її оберегати, з неї собі данину брати і своєю, Руською землею її називати. К. (О. 1861. IX. Історія України. 86). Ум. Українонька, україночка. О. 1862. IX. 109; 1861. IX. 9.» (Словарь української мови, с. 2684).

«Українець, -нця, м. Украинецъ. Сами ж себе ми зовемо українцями, та рідну землю Україною. К. Хм. 9.

Українка, -ки, ж. Украинка. Густий морок скрізь по хатах, густійший в будинках, що нема душі живої в сестрах Українках. К. Досв. 44. Ум. Україночка. Везуть (татари) волиночку, молодую Вкраїночку. АД. I. 84.» (Словарь української мови, с. 2684).

«Патріот, -та, м. Патриотъ. Презавзятий патріот. Шевч. 463. Як слід доброму патріотові робити. О. 1861. IX. 180.

Патріотізм, -му, м. Патриотизмъ. О. 1861. IX, 180» (Словарь української мови, с. 1667).

Ілюструємо пояснення у словнику думками мовознавця.

Як зауважував Грінченко, *«якою мовою говоримо й думаємо, – та нам і рідна; яка мова, такі наші й думки будуть: московська мова – московські й думки у людини будуть <...>. Пишучи по-московському, ми спиняємо нашу літературу, не виробляючи нашої мови; бо, пишучи по-московському наукові речі, ми саме тим даємо змогу казати, що української науки нема і не може бути...»* (Грінченко Б. «Листи з України Наддніпрянської»). Він застерігав українців: *«...кожен, хто приносить хоть крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому шкоду, бо відбиває його від національного ґрунту»* (Грінченко Б. «Листи з України Наддніпрянської») [2].

Запропонований метод роботи допоможе учителеві не лише ознайомити здобувачів із поглядами Грінченка, а й формувати національний світогляд, виховувати у них почуття патріотизму, національної гідності.

Далі ознайомлюємо учнівство із лексикографічним доробком Бориса Грінченка, зокрема 4-томним «Словарем української мови», друк якого

став знаменною подією для українського мовознавства початку ХХ століття й не втратив своєї актуальності для української науки сьогодні. В. Сімович слушно зауважив: «Се праця капітальна. На ній будуть опиратися всі дослідники мови, нею будуть користуватися всі ті, хто схотять укласти словник. Отсим словарем зискав собі Грінченко невмирущу славу».

Перш ніж працювати із матеріалом словника на заняттях мовного гуртка або уроках української мови під час вивчення тем «Лексикологія» і «Фразеологія», доречно ознайомити здобувачів з історією укладання цієї ґрунтовної лексикографічної праці.

Пропонуємо таке завдання:

1. Опрацюйте уривок статті «Внесок Бориса Грінченка в розвиток української лексикографії» дослідниць Людмили Довбні й Тамари Товкайло. Зробіть висновок про важливість праці мовознавця для становлення української літературної мови.

Живе народне слово було об'єктом зацікавленості дослідника ще з юнацьких років. Згодом цей мовознавчий поклик утілювався у велику словникарську діяльність. У 1888 р. в періодичному виданні «Зоря» Борис Грінченко висловив думку про надважливість активізації лексикографічної роботи. Учений і його дружина Марія на той час упорядкували близько 16000 слів до літери Д. У листі, адресованому Д. Ткаченкові від 34.06.1902 р., він пише: «Думав я, що се справді буде редакування, однак зараз же виявилось, що се буде складення нового словаря з того матеріалу, який дали «Киевская старина» та з свого... Бачите, в сьому словарі тільки 52 тисячі слів, а се ж мізерія перед справжніми скарбами нашої мови».

Роботу зі збирання матеріалів для словника започаткував П. О. Куліш у середині ХІХ ст. Долучилися до неї П. Г. Житецький, О. Я. Кониський, К. П. Михальчук, В. П. Науменко, Є. К. Тимченко, Д. І. Яворницький та ін. Ця важлива й науково відповідальна праця, у якій були задіяні кілька поколінь дослідників, вимагала зміни методичних підходів та принципів добору лексичного матеріалу.

Близько 68000 слів з ілюстративним матеріалом до них із фольклорних, етнографічних джерел, літературних творів та із живого народного мовлення були об'єднані в 4 томи, що вийшли друком у 1907–

1909 рр. і були найбільшим за кількістю описаних одиниць, за обсягом і вагомістю лексикографічним виданням. Словник був високо поцінований фахівцями, а його укладач удостоєний премії М. Костомарова.

Відомий громадський діяч і дослідник Д.І.Дорошенко зазначав, що словник Б.Грінченка матиме наукові перспективи у сфері лексикології і нормалізації української літературної мови. «Не маючи своєї національної ... школи, ми досі виучуємо нашу мову тільки з книжок та часописів. Словарь Б. Грінченка служитиме прекрасним регулятором і підручником для такого виучування – однаково для своїх і для чужих. Він служитиме також найкращим доказом багатства, різnorodності й гнучкості нашої мови, служитиме показчиком великої духовної роботи, яку виконав наш народ на протязі століть, виробляючи собі найпотрібнішу і найдорожчу культурну зброю – мову, це справжнє дзеркало своєї душі, образ національної вдачі. І може малодушні сини цього народу, що з такою злочинною легковажністю кидають мову своїх батьків, навчаться більше поважати і цінувати це предківське надбання» [6, с. 156].

Пропонуємо здобувачам виконати пошукову роботу: опрацювати наукові розвідки українських мовознавців, листи Бориса Грінченка про працю над словником, спогади його сучасників, підготувати доповідь, унаочнити її презентацією. Як спостерегла Софія Русова, «якби котрий із тих складачів написав історію цього словника, це була б цікава сторінка в історії українського руху. Скільки разів ця наукова праця мусила припинятися, бо часто не було змоги зібратися 4-5-ом душам. Матеріали для словника переносились із помешкання, «ховались» від поліції. Як часто приходилось чути: «Бога ради заберіть від мене цей словник, бо в мене напевне буде трус» [обшук] і треба було великої мудрості, щоб узяти словник до себе. Ділили його між собою за літерами» (цит. за Копиленко Н.І.) [10].

Як взірць відповіді наводимо фрагмент поданої вище статті:

Серйозне й відповідальне ставлення до роботи стимулювало мовознавця до щоденної лексикографічної праці. Спочатку вчений планував щодня опрацьовувати по 120 слів, проте згодом почав охоплювати значно більше словникового матеріалу. Робота вченого над виданням була кропіткою і виснажливою.

До різних літер була дібрана непропорційна кількість матеріалу: словникові статті на літеру Б довелося писати наново, на Д в картотеці було близько 500 слів, на Е – одне слово, на Ф слів не було зовсім. Б. Грінченко скрупульозно аналізував матеріали зробленої до нього картотеки і вносив до неї ґрунтовні правки. До створення словника долучилися В. Антонович, Ганна Барвінок, М. Драгоманов, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, А. Свидницький, М. Старицький, П. Чубинський та ін. «Кращими ж для нашої роботи письменниками ми вважаємо тих, які, більш чи менш майстерно володіючи словом, у той же час черпали свій словесний матеріал безпосередньо з народної мови. До таких відносимо письменників: Котляревського, Гулака-Артемівського, Квітку, Макаровського, Шевченка, М. Вовчка, Г. Барвінок, Симонова і потім П. Куліша, особливо в його творах п'ятидесятих і шістдесятих років».

До словника автор увів лексичний матеріал з усієї України, який охоплював і загальнонавчання, і розмовні, і термінологічні одиниці, й іншомовні слова, і діалектизми, зокрема й вузькорегіональні. Лексичний матеріал словника ілюструвався різними способами: добором іншомовних відповідників, описом реалій позамовної дійсності, контекстом. Окрім того, ботанічні та зоологічні терміни супроводжувалися усталеними в науці латинськими еквівалентами. Словник наводить і фразеологічні одиниці, подекуди з їх етимологічним коментарем.

Українська частина словникових статей укладена грінчевичівкою – правописом, створеним автором саме для цього видання.

Укладаючи словник, Б. Грінченко чітко дотримувався принципів, що є актуальними й нині: чітка наукова концепція; максимальне охоплення лексики тодішньої доби; широка джерельна база; досконале мовознавче представлення і фаховий аналіз лексики; нормативність словника <...>

Плідна праця вченого увінчалася успіхом і була фахово високо поцінована і заслужено відзначена другою премією ім. М. Костомарова. «З синівською сумлінністю, з дивовижною повнотою у словнику зібрано усе, що на той час вродило квітчасте поле живої української мови. – писав Олесь Гончар. – Тільки любов здатна була звершити цей подвиг – звершити працю всеосяжну, завдяки якій у фантастичній лексичній щедрості, в багатющому духовному спектрі постало саме життя народу, постало у всьому розмаїтті, в усій достовірності дум і почуттів» [6, с. 158].

Цікавим для учнів буде дізнатися про правопис, який запропонував Борис Грінченко у «Словарі української мови» і який був прийнятий в українських редакціях і виданнях 1908 р. й донедавна слугував основою для сучасного українського правопису, побудованого здебільшого на фонетичному принципі – «грінченківку», або «грінчевичівку». Як зауважив Іван Огієнко у ґрунтовній праці «Історія української мови», «цей правопис як вислід [результат, наслідок] збірної праці письменників всього ХІХ століття й усього українського народу, і запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні» [17].

Пропонуємо старшокласникам проєктне завдання:

1. Ознайомтеся із правописними засадами у «Словарі української мови». Визначте основні риси правопису – «грінченківки» Поміркуйте, які ознаки української мови він відбиває.

У передмові до словника Грінченко зазначив, що у виданні його «прийнятий той правопис, який уживається в наукових виданнях Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (НТШ). Грінченко дипломатично не згадав рекомендацій спеціально створеної комісії Другого відділення Імператорської академії наук, до якого звернувся відповідальний за друкування словника В. М. Доманицький.

Комісія на окремій нараді запропонувала:

- *Літери і не вживати для позначення м'якості приголосних перед і.*
- *Не позначати через ь м'якості приголосних з, с, ц перед сполуками губних приголосних із і: звір, сміх, зізда, цвіт.*
- *Вживати ё для передачі йотації о та м'якості приголосних перед ним.*
- *Роздільну вимову позначати не апострофом, а за допомогою ь: п'ять, з'їсти. У відповідних іменниках середнього роду писати подвійний приголосний та -я: знання, а не знанне.*
- *Відповідні аффрикати позначати буквосполуками дж, дз.*
- *Не відбивати асимілятивних змін у дієслівних формах перед -ся: даєшся, дається, а не даєцца, даєцца.*
- *Передавати проривний дзвінкий задньоязиковий приголосний буквою г.*

Пропозиції розіслано для обговорення українським філологам, зокрема Б. Грінченкові, П. Житецькому та К. Михальчукові. У своїй відповіді Грінченко

відстоював написання йо, ьо та апостроф. Ці елементи «галицької» орфографії він застосував у публікації «Словаря українського язика» (апостроф уживав і після губних приголосних перед є, ї, я, ю, висловився за вживання тільки і після м'яких приголосних). Усупереч правилам НТШ Грінченко велику групу загальних назв, згідно з наддніпрянською вимовою, надрукував із початковою буквою и: идол, ижиц [16].

Довідка 1. Питанням правопису присвячена спеціальна праця ученого «Три питання нашого правопису. З додатком А. Ю. Кримського» [3]. Її гуртківці, для кращого розуміння, опрацьовують разом з учителем.

2. Порівняйте норми правопису, які обґрунтував Грінченко у передмові до «Словаря», і чинного українського правопису в редакції 2019 року, встановіть подібні й відмінні риси.

3. Доберіть ілюстративний матеріал із «Словаря української мови» і чинного «Українського правопису. Нова редакція 2019 року» (<http://surl.li/pejkid>), укладіть порівняльну таблицю прикладів (взірець укладання таблиці учням / ученицям надаємо).

4. Презентуйте своє дослідження на занятті у формі доповіді.

Окрім того, під керівництвом учителя здобувачі можуть оприлюднити результати свого дослідження у формі публікації, виступу перед здобувачами вищої освіти під час спільного круглого столу, виконувати наукову роботу в межах діяльності Малої академії наук.

Обґрунтовуючи значущість праці Бориса Грінченка для розвитку української літературної мови, учням доречно послуговуватися міркуваннями українських мовознавців, громадських діячів, осмислити їх і вчитися сформулювати власне бачення:

1. Іван Огієнко, мовознавець, письменник, педагог, церковний і громадський діяч, перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, зауважив: *«Словник цей складався 46 літ (1861–1907), і мав у нас великий вплив на усталення літературної мови й літературного правопису (апостроф, звичайно, є в словнику скрізь, де треба). Це в нас класичний зразок комісійної громадської праці, що звичайно тягнеться без кінця. Найважливіша недостача цього словника на теперішній час – він не чітко відділив слова говіркові від слів*

літературних, і взагалі на літературну мову не звернув належної уваги, чому до словника внесено багато говіркових слів, яких у мові літературній не вживаємо...» (Огієнко І. «Історія української літературної мови») [17].

2. Сергій Єфремов, український громадсько-політичний і державний діяч порівнював Грінченка з «будівничим словника»: «Своїми руками брав він кожен цеглинка, кожен каміньчик, обтісував, обшліхтовував його, припасовував до сусідніх, клав на призначене загальним планом місце, додавав і нового матеріалу, зацементовував – і каміньчик по каміньчику ріс той будинок, аж поки виріс до вікопомного діла. Діло те було переломовим в історії нашої лексикографії, з його, як зазначено вже, починається нова в ній сторінка. І цілком справедливо і по заслугі завжди стоятиме першим на ній ім'я – Бориса Грінченка» [7, с. 24].

3. Юрій Шевельов, український мовознавець, літературознавець, мистецтвознавець, наголошував: «Не можна приписати формування літературної мови одній людині. Літературна мова виростає із співпраці визначних і менш визнаних сучасників і з переємності [переймання] досвіду й змагань поколінь. Проте не можна заперечувати й того, що окремі індивідуальності – письменники, журналісти, мовознавці – можуть надати літературній мові виразнішого характеру в певному напрямі. Якщо в цьому сенсі і з цими застереженнями спитати, хто, які індивідуальності особливо вирішально позначили своєю діяльністю дальший розвиток української літературної мови, то не буде перебільшенням назвати троє прізвищ: Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Олекса Синявський. Шевченко заклав перші загальнонаціональні основи української мови своєю геніяльною інтуїцією і своїм потужним впливом, зумовленим величиною його генія. Наступником поета став учитель Борис Грінченко. Своім методичним підходом, своєю впертою працьовитістю й посидючістю дав досі неперевершену словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну кодифікацію літературної мови. Третім прийшов Синявський, науковець і професор університету, що вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу, не тільки відчуття тенденцій, а й розуміння їх» (Шевельов Ю. «Портрети українських мовознавців») [28].

4. Василь Яременко, український мовознавець, грінченкознавець, спостеріг: «Щоденна невидима для ока робота Бориса Грінченка нагадує

легенду про будівництво Лаврської дзвіниці. Згідно з легендою все, що зводили будівничі за день, вночі опускалось у землю, і тільки коли дзвіницю було увінчано хрестом, вона наступного ранку несподівано постала в усій своїй красі, величі й віковичній сутності. Вся важка щоденна робота Грінченка всотувалася в народні глибини, щоб в один із днів 1917 року постати нацією, державним народом і возвістити світові про своє народження з ім'ям УНР, а 1991 р. – з ім'ям Держава Україна» (Яременко В. «Публіцистика – чин героїчний») [31].

Після відповідей і міркувань здобувачів узагальнюємо: *Правопис Грінченка (грінченківка) ліг в основу правопису, схваленого правописною комісією, яку очолив у 1918–1919 рр. професор Іван Огієнко. Чимало із правописних правил, які відстоював Грінченко, відбиті й у чинному правописі (редакція 2019 р.). Він був теоретиком й істориком української графіки, правопису, його лінгвістичні праці до сьогодні не втратили своєї цінності. У правописній системі «Словаря української мови» узагальнено мовні здобутки українського народу, відбито особливості звукового складу української мови. Ця праця стала вершиною української лексикографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. й прислужилася у створенні наступних подібних словників, вплинула на процес унормування української літературної мови.*

Практичні навички учнів / учениць – уміння працювати зі словниками, здійснювати спостереження й аналіз мовних явищ, уживати мовні одиниці в різному контексті й ін. – можемо формувати під час роботи зі «Словарем української мови» Бориса Грінченка не лише на гурткових заняття, а й під час тематичних уроків.

Відповідно до чинної програми «Українська мова. 10–11 класи (рівень стандарту)» для загальноосвітніх навчальних закладів (2017) здобувачі опановують теми: «Лексикографія. Сучасні лексикографічні джерела: словники, довідкова література (у числі на електронних носіях). Інформативна й нормативна функції їх. Основні типи словників», «Лексична норма», «Стилістична норма» [20]. Рекомендовані види роботи: складання й редагування словникових статей; здійснення лексикографічного пошуку; тлумачення значення слова різними способами – доречно виконувати, застосовуючи 4-томний «Словарь

української мови» Грінченка, наприклад, порівнювати словникові статті із сучасними, редагувати тощо. Під час проведення диспуту «Не бійтесь заглядати у словник: Це пишний яр, а не сумне провалля...» (М. Рильський), обговорення теми «Словники в нашому житті» можна використати запропонований матеріал з історії укладання «Словаря», застосувати інтерактивні методи «акваріум», «ажурна пилка» й ін.

Лексикографічна праця Грінченка відбиває багатство виражальних засобів української мови XIX – поч. XX ст., які зафіксовані в розмовному мовленні, фольклорі, художньому дискурсі українських письменників – І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, П. Куліша й ін. У «Словарі» подано значний обсяг різноманітної лексики української флори, фауни, народних ремесел, ігор, обрядів тощо, представлено взірці української фразеології, прислів'я та приказки. Увесь цей мовний матеріал доречно опрацьовувати на уроках і з учнями 5 класів, і зі старшокласниками, диференціюючи завдання за рівнем набутих знань і навичок. Наприклад, старшокласникам на уроках із тем «Лексичні й фразеологічні синоніми, антоніми. Синонімічне багатство української мови», «Стилістичне забарвлення фразеологізмів. Виразальні можливості фразеологізмів» [14] пропонуємо ланцюжок завдань; розтлумачити за «Словарем» значення слів *верба*, *вітер*, *голова* (ряд можна доповнити за потреби), пояснити їхнє уживання як компонентів фразеологізмів; проілюструвати прикладами, якщо приклади відсутні, відшукати їх у творах українських письменників і доповнити словникову статтю; порівняти із тлумаченням у сучасному фразеологічному словнику.

Вивчаючи із п'ятикласниками активну й пасивну лексику української мови, застарілі слова (архаїзми й історизми), групи слів за вживанням (загальноновживані й обмеженого вживання), стилістично забарвлені слова, діалектні, просторічні слова, послуговуємося матеріалами й ілюстраціями зі «Словаря української мови», доповнюючи прикладами із прозових та поетичних творів Грінченка. На уроках із фразеології «Словарь» прислужиться під час дослідження джерел української фразеології, добору прикладів різних видів фразеологічних одиниць; пошуку синонімічних, антонімічних фразеологізмів; ведення фразеологічного словничка тощо [14].

Перспективними, на нашу думку, у подальшому будуть дослідження, спрямовані на розроблення й впровадження інтерактивних методів навчання на уроках української мови і заняттях мовного гуртка, які б передбачали словникову роботу із залученням лексикографічної спадщини інших українських мовознавців – Є. Тимченка, І. Огієнка, опрацювання лінгвістичних праць О. Курило, О. Синявського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Борис Грінченко: минуле та сьогодення: зб. матеріалів X Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 5–7 грудня 2018 р. ХНУРЕ. Харків: ХНУРЕ, 2018. 180 с.
2. Грінченко Б. – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 288 с. URL: <https://surl.li/qqooda> (дата звернення: 28.01.2025).
3. Грінченко Б. Три питання нашого правопису. Київ: Електрична друкарня К. И. Милевського і Ко, 1908. 38 с.
4. Гончар О. Цвіт народного слова. *Культура мови на щодень*. URL: <https://surl.li/qsoqer> (дата звернення: 30.01.2025).
5. Вільчинська Т. Кодифікація сакральнo-хтонічної лексики у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка. *Українське мовознавство: міжвідомчий збірник*. Київ, 2008. Вип. 38. С. 26–30.
6. Довбня Л., Товкайло Т. Внесок Бориса Грінченка в розвиток української лексикографії. *Теоретична і дидактична філологія*. 2023. Вип. 35. С. 150–162.
7. Єфремов С. Як постав Грінченків словник. *Словник української мови / Зібрала редакція журналу «Киевская старина»*. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. 3-є видання, виправлене й доповнене: у 3 т.; за редакцією акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. Київ: Горно, 1927. Т. 2. С. 5–24. URL: <https://surl.li/wjcgqd> (дата звернення: 29.01.2025).
8. Калашник В. Фразеологічні набутки «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка. *Лінгвістика*. 2008. № 1 (13). С. 234–239.
9. Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 204 с.
10. Копиленко Н. Б. З історії «Словаря української мови» Бориса Грінченка. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7. С. 60–63.
11. Кравченко М. Мова і стиль творів Бориса Грінченка: автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 Українська мова. Київ, 2001. 20 с.

12. Леснова В. Засоби вираження оцінки в художніх творах Бориса Грінченка. *Українська мова*. 2015. № 1. С. 111–116.
13. Матвіяс І. Роль говорів у мовотворчості Бориса Грінченка. *Українська мова*. 2009. № 3. С. 10–16. URL: <https://surl.li/zisxdh> (дата звернення: 13.02.2025).
14. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) (автори Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.). URL: <https://surl.li/lnonuy> (дата звернення: 10.02.2025).
15. Модельна програма «Українська література. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) / автори: Яценко Т. О., Пахаренко В. І., Слижук О. А, Тригуб І. А., Качак Т. Б., Кизилова В. В., Овдійчук Л. М., Дячок С. О., Макаренко В. М.). URL: <https://surl.li/yfhsfs> (дата звернення: 13.02.2025).
16. Німчук В. Переднє слово. *Історія українського правопису: XVI–XX століття: хрестоматія*. Київ: Наукова думка, 2004. 584 с. URL: <https://surl.li/busbkz> (дата звернення: 08.02.2025).
17. Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2001. 440 с. URL: <https://surl.li/vwzfgf> (дата звернення: 10.02.2025).
18. Погрібний А. Г. Унікальний документ нашої культури (каталог особистої бібліотеки Б. Грінченка). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 1993. Вип. 1. С. 70–83. URL: <https://surl.li/qgooda> (дата звернення: 10.02.2025).
19. Поздрань Ю. В. Лексикографічні традиції Б. Д. Грінченка в «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. *Лексикографічний бюлетень*. Київ: ВД Дмитра Бураго, 2013. № 22. С. 37–45.
20. Програма «Українська мова. 10–11 класи (рівень стандарту)» для загальноосвітніх навчальних закладів. 2017. URL: <https://surl.li/gmihzy> (дата звернення: 04.02.2025).
21. Програма «Українська література. 10–11 класи (рівень стандарту)» для загальноосвітніх закладів / автори: Мовчан Р. В., Молочко С. Р., Дроздовський Д. І. URL: <https://surl.li/ighbwt> (дата звернення: 10.02.2025).
22. Словарь української мови / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина» Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко; опрацювання тексту – Олександр Оксимець. Київ, 1907–1909. URL: <https://surl.li/ccosjd> (дата звернення: 10.02.2025).
23. Словарь української мови: в 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина». Київ, 1907–1909.

24. Український правопис. Нова редакція 2019 року / Національна академія наук України. Київ: Наукова думка, 2019. 393 с. URL: <http://surl.li/pejkid>
25. Фаріон І. Борис Грінченко – воїн на полі мови. 160 літ вічності. *Українська правда*. 09.12.2023. URL: <https://surl.li/aiktxs> (20.02.2025).
26. Фаріон І. Борис Грінченко – 160 літ від дня уродин. «Ген українців». [Відео]. YouTube. 13.11.2023. URL: <https://surl.li/nuifyq> (дата звернення: 01.02.2025).
27. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2002. 132 с.
28. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ: КМ Академія, 2003. 157 с.
29. Шевельов Ю. Галицькі впливи на українську літературну мову в період 1906–1920 років. *Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови*. Київ: КМ Академія, 2003. С. 56–89.
30. Щока О. Тематичні групи фразем у творах Бориса Грінченка. *Синопис: текст, контекст, медіа*. 2019. Вип. 25. Т. 1. С. 53–58.
31. Яременко В. Публіцистика – чин героїчний (Український світ Бориса Грінченка). *Українська літературна газета*. Ч. 17, 18 (309, 310). 27.08–10.09.2021. URL: <https://surl.li/hdcjyw> (дата звернення: 17.02.2025).

*Людмила Починок,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри історії української літератури та компаративістики
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
roschynok@kpnpu.edu.ua*

1.5. ЖАНР ОПОВІДАННЯ У ТВОРЧОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА: ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ ТА ПОТРАКТУВАННЯ

Запропоноване дослідження сприятиме глибшому засвоєнню освітніх компонент «Історія української літератури», «Українська література для дітей та юнацтва», «Вступ до літературознавства», «Теорія реценції художнього твору» в межах освітньо-професійних програм першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, як ОПП «Середня освіта (Українська мова і література) за спеціальністю А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями) за предметною спеціальністю А4.01 Середня освіта (Українська мова і література) галузі знань А Освіта, ОПП «Середня освіта (Українська мова і література. Англійська мова)» за спеціальністю А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями) за предметною спеціальністю А4.01 Середня освіта (Українська мова і література) галузі знань А Освіта, ОПП «Українська мова і література» за спеціальністю В11 Філологія (за спеціалізаціями) спеціалізації В11.01 Українська мова та література галузі знань В Культура, мистецтво та гуманітарні науки.

Матеріали студії можуть стати в нагоді вчителям та учням закладів загальної середньої освіти у якості літературознавчого огляду та аналізу малої прози Бориса Грінченка, вивчення якої передбачено програмою з української літератури для 5-9 класів як в урочному, так і в позакласному форматі.

Мала проза Бориса Грінченка яскраве явище в широкому спектрі творчого спадку письменника. Саме в оповідному жанрі малої форми

виявляється непересічний талант митця у зображенні вражаючих картин з народного життя. Автор свідомо обирає для цього сюжетний простір оповідання, щоб максимально сконцентрувати увагу на одній значимій події з життя одного героя та його найближчого оточення, а відтак – закцентувати надважливі авторські меседжі, послання реципієнтові, що безпомилково виявляють ціннісні орієнтири та світоглядні позиції письменника.

Поетика оповідної прози Бориса Грінченка час від часу ставала предметом студійної уваги дослідників останніх десятиліть (Н. Коломієць [6], О. Вовк [1], В. Гуменної та Р. Мельникової [4], О. Гальчук [2], Ю. Ковбасенко [5], О. Оренчук та Н. Потинги [7], О. Чепурко [8]), проте, здебільшого, це питання вивчалось в загальному контексті творчості письменника чи проблематики прози його літературного періоду. Тому спробуємо зосередитися безпосередньо на проблемі рецепції малої прози Бориса Грінченка та особливостях авторського сюжетобудування і характеротворення.

Здебільшого, суспільним тлом життєвої історії персонажа оповідання письменника є розколоне соціальною нерівністю село, лиш зрідка – місто, куди подались в пошуках заробітку з села (*«Батько та дочка»*, *«Сама зовсім сама»*), дуже убогі (*«Без хліба»*, *«Кавуни»*, *«Палії»*) до того ж часто осиротілі родини, в яких діти позбавлені батьківського чи материнського піклування (*«Батько та дочка»*, *«Сестриця Галя»*, *«Грицько»*) або ж, що значно гірше, – полишені на сваволю батька-пияка чи лихої мачухи (*«Украла»*, *«Дзвоник»*, *«Ксеня»*), а то й взагалі zostались круглими сиротами (*«Сама зовсім сама»*).

Специфічною особливістю зображеної Борисом Грінченком картини спотвореного до абсурду убогістю та сирітством світу є спроба віддзеркалити її в очах знедоленого і вкрай вразливого в суспільному середовищі центрального героя – безробітного злидаря (*«Без хліба»*), сироти (*«Сама зовсім сама»*), юної недосвідченої дівчини (*«Каторжна»*, *«Серед чужих людей»*) чи дитини (*«Дядько Тимоха»*, *«Сестриця Галя»*, *«Батько та дочка»*, *«Ксеня»*, *«Грицько»*, *«Украла»*, *«Дзвоник»*, *«Кавуни»*, *«Палії»*).

Звісно, не можна не завважити й певних сюжетних та характеротворчих невірностей письменника, зокрема – надміру

ідеалізована аж до штучності поведінка персонажа у момент найбільшої скрути і відчаю, коли моралізаторський «просвітницький» первінь у творчій свідомості автора бере гору над правдивістю розвою характеру, а бажання утвердити «світло істини» – над потребою загострення конфлікту й розкриття глибини та суперечностей людської психіки.

Так, дещо дивною й непослідовною видається поведінка Горпини, дружини селянина Петра, який, не в змозі заробити чи випрохати в позичку хліба зі спільного громадського гамазею, з відчаю і розпачу вдається до його крадіжки («*Без хліба*»). Як можна зрозуміти із сюжету оповідання, Горпина споживає крадений хліб і годує дитину, рятуючи її від голодної смерті, але при цьому ігнорує чоловіка й байдужіє до нього через його вимушений гріх. Показовий з цього погляду діалог між Горпиною і Петром, який, не витримавши, запитує дружину, як їм далі так жити:

– А що я тобі скажу? – почала вона тихо. – Адже ти сам знаєш... Я казала – не роби... Коли ж не сила моя... я любила тебе, а ти злодієм зробивсь.

– Нехай і так, – говорить Петро, – але ж ти знаєш, я не тим це зробив, що... ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

– Я знаю, – тихо відмовила Горпина. – Усе те я знаю... Але що ж я з собою зроблю, коли я не можу, коли мені несила до того звикнути. Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося! [3, с. 12].

Проте, як тільки Петро привселюдно зізнався громаді у скоєному і повернув до громадського гамазею зерно з лишкою, дружина зразу ж одмінилася: *«І Горпина знов стала його Горпиною, такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили...» [3, с. 13]*, – так, ніби її чоловік лише через це зізнання перестав бути по факту «злодієм». Натомість, більш цікавою і глибокою тут є лінія відносин Петра із громадою, яка *«не розумом, а якимось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про його» [3, с. 13]*.

Найбільшої ж художньої сили та експресії серед оповідань Бориса Грінченка сягають картини з людського життя, відбиті в чистих очах дитячої душі, ще не замуленої суспільними умовностями та пересудами. Одна з таких ситуацій зображена автором у оповіданні *«Грицько»*.

Грицько – хлопчина років десяти з не такої вже й заможної родини, про що промовисто свідчать рясно всипані автором художні деталі: *«не часто їв бублики і все маленькі», «їсти було мало чого: хліб, та борщ, та каша або просто хліб та борщ щодня», «садок був невеличкий... нешироким поділком він простягсь аж до річки»* [3, с. 80].

Силкуючись збагнути не зрозумілі для його віку складні, непослідовні й нелогічні вчинки людей, хлопчик звертається за поясненням до батьків. Особливо непокоять Грицька недружні стосунки з сусідським хлопцем – сином вдови Мотрі, його однолітком Семеном, з яким ніяк не міг поладнати. На питання сина, чого Семен і тітка Мотря завжди такі похмурі, мати відповіла: *«Того похмурі, що дуже злі»*. Однак батько заперечив: *«Якби вони не були такі вбогі, то, може, не були б і такі злі... як живеш недоїдаючи щодня та б'єшся, як риба об лід, заробляючи, то не будеш веселий»* [3, с. 80]. Не розуміючи до пуття слів батька, Грицько більше згоджувався з матір'ю, адже за його прямолінійною дитячою логікою: *«коли добрий, то вже добрий, а коли злий, то злий»* [3, с. 80].

Ось і тепер, коли Грицько застав Семена за крадіжкою вишень у їхньому садку, на нього ж ще й напосілися Семен та його матір нізащо, обмовили та облаяли. Ображений, але не задиркуватий Грицько відвернувся від них та й пішов над річку, щоб там поласувати купленим батьком бубликом з вишнями, а голодний Семенко потай пішов назирці за ним, щоб несподівано відняти того ласого бублика. Мотря, стежачи здалеку за діями сина і не відаючи про його намір, сподівалась, що Семен штурхане Грицька з кручі у річку, але скоїлось несподіване. Семенові не вдалося вихопити бублика з рук Грицька, тож, розлютившись, він щосили вдарив його в лице, а сам, не вдержавшись, і з розгону шубовснув у воду. Першою гадкою скривдженого Грицька було: *«А що! оце тобі, щоб не бивсь!»*, – але, почувши розпачливий крик тітки Мотрі, що благала людей про рятунок, і згадавши, що Семен не вміє плавати, він стрімголов кинувся з кручі у річку, щоб витягти потопаючого хлопця, несвідомо ризикуючи власним життям.

Ніякова й щира подяка Семенові матері за рятунок сина назавжди змінили гадку Грицька, який тепер віддав рацію словам батька і зрозумів: *«Ні, вона не зла... Мабуть, правду тато казали, що вона тим така*

сердита, що вбога. І Семен того сердитий, що вбогий та голодний. І чого я, дурний, не віддав йому того бублика?» [3, с. 83], – і не було більше між хлопцями ні сварок, ні бійок.

Надто складну для дитячого сприйняття та розуміння ціннісну ситуацію зображує Борис Грінченко і в оповіданні «**Украла**», адже йдеться про чіткі й незаперечні істини та Господні заповіді, які дитина у своїй простоті і чистоті душевній трактує односторонньо й категорично та й покарання за гріх чи переступ теж розуміє як справедливе й невідворотне.

Перед учителем сільської школи постає нелегке виховне завдання – навчити дітей розрізняти ситуації, коли необхідне розуміння, співчуття і милосердя, а коли має діяти закон – суворий суд і справедливе покарання. Випадок, що стався у класі, доволі не однозначний – тож урок мали винести і винуватиця, і звинувачі – переступ дитини мав бути оцінений як переступ, бо злочин не може бути знехтуваним, а гріх – злегковаженим, але й категоричні маленькі «звинувачі» та «судді» мали одержати справжній урок любові до ближнього.

Зайшовши у клас, учитель Василь Митрович побачив розділену групу дітей – одну маленьку біляву дівчинку, яка сиділа, вхопившись руками за парту, ніби боялася, що її силоміць кудись тягтимуть, оточила юрма стурбованих і розсерджених чимось учнів, які голосно щось обговорювали. Після кількох запитань стало зрозуміло, що дівчинку Олександру звинувачували у крадіжці хліба, а сама вона закам'яніло мовчала і не боронилася.

Автор вдало вимальовує портрети дітей, акцентуючи на характерних промовистих деталях у образах «звинуваченої» та «звинувачувачів»: «Олександра була школярка першого року, дочка сільського писарчука-п'янички. Вона сиділа, низько похнюпивши голову і втупивши очі у свій стіл. її біляве, усе у веснянках, обличчя було біле як крейда... Вона мовчала й сиділа нерухомо... мов скам'янівши... сховала голову межі плечі й прищулилась, неначе сподівалась, що її ось-ось ударять»; «Пріська – подруга й товаришка Олександрина. Батько її був у економії за прикажчика. Пріська була дівчина сита, добре годована – вона завжди приносила з дому гарну їжу: пиріжки, перепічки, коржі тощо. Вона погано вчилася, але була дуже весела і не могла говорити не сміючися.

Вона й тепер, осміхаючись, загомонила... і зовсім зареготалася, і її нерозумні сіро-сині очі з сміху аж сховалися за ситими щоками»; «Один великий школяр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий» [3, с. 83–84].

Після розповіді Пріськи, що Олександра не вперше краде у неї хліб, за мовчазною реакцією дівчинки учитель відразу зрозумів, що це правда, однак, не подавав вигляду і стверджував, що не вірить у це, і все допитувався у Олександрі, щоб вона сама підтвердила свою невинуватість, одночасно заспокоюючи дівчинку, що ніхто не заподіє їй кривди, коли залунали голоси учнів:

– Та що там її питається? Хіба й так не видно, що правда. Бач, що вигадала, – красти! її треба прогнати з школи!

Школярі загули:

– Треба! Треба!

Учитель сказав:

– Чому ж то так?

– А тому, що вона краде, а ви або ми на кого іншого думатимемо по-дурному.

Інші казали:

– Це нічого не можна буде й пожити в школі, якщо крастимуть.

– А хіба воно гарно, як казатимуть на школярів, що вони крадуть, – додавали треті [3, с. 83–84].

Проте Василь Митрович спиняє рвійну рішучість учнів вершити «праведний», у їхньому розумінні, суд: *«Ось що, дівчата й хлопці. Ви он уже налагодились вигонити Олександру з школи, а ще не знаєте до пуття діла. А може, воно й не так було? Треба послухати спершу, що Олександра скаже» [3, с. 84]*, – діти дослухались до розважливих слів учителя, і всі очі спинилися на дівчинці в очікуванні.

Учитель свідомо зволікав із вироком, не вдавався до повчань і докорів, хоча по тому, як почервоніла Олександра, було зрозумілим її мовчазне зізнання у злочині, – гострі докори й повчання могли дошкулити й зранити, але не змусили б дівчинку щиро розкаятися і шкодувати за скоєний проступок, і тільки безмежна довіра учителя викликає в Олександрі вибух голосного гіркого ридання, а згодом і відвертого зізнання.

Цей вияв глибокого болю вразив учнів: *«Школярі відразу притихли. Очі їм якось широко порозплющувалися, і вони мовчки, затаївши духа, дивилися на Олександрю»* [3, с. 84], – але ще не давав їм розуміння ситуації, не пояснював мотивів вчинку дівчинки. Тому учитель продовжував делікатно допитуватися у дівчинки про причину її крадіжки аж поки учні не почули з уст Олександри крізь гірке ридання: *«Я їсти хотіла... У нас... у нас... нема чого їсти... Батько нічого... не приносять з волості... усе пропивають... Ми їмо су... су... сухарі вже другий тиждень»* [3, с. 84].

Це був момент катарсису, акт глибокої емпатії до чужого болю та широкого співчуття – коли учитель вивів Олександрю до своєї хати, щоб вона заспокоїлася, і повернувся до класу, йому назустріч простяглося з десяток рук, що тримали якусь їжу для Олександри, – *«хлопці були ні в сих ні в тих, дівчата деякі плакали»* [3, с. 84]. З того часу дівчинка довго соромилась дивитись у вічі вчителю, але ніхто не нагадував їй про її вчинок і щиро ділились з нею їжею, але Олександра рідко приймала дарунки, хоча й часто була голодною, і жодного разу не спокусилась на крадіжку. Кінцівка оповідання навіює світлий оптимізм – *«Цього року вона здасть останнього екзамена і вийде з школи розумною, правдивою і чесною дівчиною»* [3, с. 84].

Попри те, більшість оповідань Бориса Грінченка відтворюють безпросвітність і невтішну злиденність, а іноді – й глибокі драми буденного життя, позбавленого світла й надії, людського тепла, розуміння і милосердя. Так, абсолютно протилежну ситуацію, ніж у попередньо аналізованому творі, спостерігаємо в оповіданні *«Дзвоник»*, де автор, знову спираючись на свій педагогічний досвід, зображує «шкільне» середовище з характерними для нього «виховними» моментами.

Героїня оповідання – дівчинка Наталя – зосталась без матері з батьком-п'яничкою зовсім малою. Письменник, властиво для себе, кількома різкими мазками малює картину бідувань дівчинки: *«Вона була маненька, їй було тільки сім років. Мати її вмерла років уже з півтора, батько був каліка, та ще й п'яниця. П'яницею він був іздавна, але поки не був калікою та жива була жінка, то він якось там хазяйнував на своєму клаптику землі. Але він, підковзнувшись, впав на льоду, переломив собі руку й тоді вже мало що міг робити. А тут жінка вмерла. Він зовсім розпився,*

прогайнував господарство, продав землю, – зосталася сама обідрана хатка. Він мало коли бував дома, а в тій хаті сиділа Наталя. Сиділа й голодувала» [3, с. 126]. А далі в якості ключового сюжетотвірного елементу в оповіданні автор використовує «оксиморон». «Оксиморон (грец. *οξυμορον*, букв. – дотепне, безглузде) – різновид тропа, що полягає у сполученні різко контрастних, протилежних за значенням слів, внаслідок чого утворюється нова смислова якість, несподіваний експресивний ефект» [8, с. 505] або ж парадоксальна ситуація.

Власне, така парадоксальна ситуація і складається із прагнення добрих людей допомогти Наталці у її нещасті. Спочатку люди підгодовували дитину, а потім вирішили покращити її долю, влаштувавши до сирітського притулку. Автор тонко готує реципієнта до сприйняття нових обставин, серед яких опиниться дитина: *«Добрі люди казали, що Наталі буде там краще. Вона й сама силкувалася так думати, але чогось їй страшно було туди їхати»* [3, с. 126].

Вражаючими й драматичними картинами побуту Наталі в сирітському домі Борис Грінченко просто шокує читача, викликає відчуття абсурдності всього, що відбувається у цьому закладі для знедолених дітей. Спочатку життя в дитячому притулку здалося Наталі справжньою розкішшю: *«тепер вона могла їсти добру смачну їжу щодня і скільки схотіла», «тут була в неї одежа чистенька: влітку – легенька, взимку – тепленька», «тут хати були великі, чисті, теплі, і спала вона на м'якому ліжку, засланому тоненькою ряднинкою», «тут ніхто не бився, не лаявся: коли що треба було робити чи не робити, то начальниця просто веліла чи забороняла завжди спокійним, рівним, однаковим голосом,— вона навіть не кричала ніколи»* [3, с. 126]. Однак за видимим добробутом та впорядкованістю життя у сиротинці автор розкриває парадоксальну відсутність з боку адміністрації та вихователів розуміння й уваги до душі дитини, її внутрішніх проблем, психологічного стану, переживань і страхів. Дівчинку прозивали і змушували обідати окремо від інших дітей, коли їй не вдавалося вправно користуватися не звичним для неї столовим приладдям, з неї глузували, коли вона не могла спритно одягатися у незвичний одяг, над нею насміхалися й карали, коли вона помилялася на уроці через незнання чужої мови. Не знаходячи підтримки й розуміння ні від подруг, ні від вихователів,

Наталя все більше замикалася в собі, сторонилася дітей, втрачала віру в себе, свій розум, дотепність.

Замість уваги, піклування та елементарної людяності з боку вихователів, дівчинка стикається з байдужим автоматизмом і формалізмом у налагодженому механізмі розпорядку дня та виконання службових обов'язків, логічним втіленням яких постає *дзвоник*, що кермував усім життям сиротинця. Образ «дзвоника» в уяві дитини розростається до моторошних абсурдних масштабів: *«Ох, цей уже їй дзвоник! Як він їй упікся! Він дзвонив на день шістнадцять разів! <...> Дзвоник будив її – вона вставала, кликав снідати – вона йшла, велів учитися – вона вчилася, випускав з класу після лекції і знову наказував сідати – вона слухалася <...> Тепер у неї не було своєї волі – він усю забрав <...> Їй стало здаватися, що він живий... <...> Вона зненавиділа його всією своєю душею, всім своїм серцем, всіма своїми думками»* [3, с. 127–128].

Схожість останнього речення цитати до першої біблійної заповіді любові – *«Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою»* (Мт. 22, 37) – аж ніяк не видається випадковістю, бо логічного продовження цієї заповіді – *«Люби свого ближнього, як самого себе»* (Мт. 22, 39) – не відстежується у поведінці тих, хто був покликаний любити й плекати цих сиріт, натомість їх оточували казенні байдужі й беземоційні наглядачі, функції яких зводилися лише до заборон та наказів. Коли, доведена до відчаю Наталя попросила у Олександри Петрівни дозволу втопитися у глибокому колодязі на подвір'ї притулку, все, на що спромоглася «начальниця», – це заборонити дитині навіть думати про таке й наказати своїй помічниці стежити за «нерозумною дівчиною» та закрити колодязь віком і замкнути – ні співчуття, ні бодай прагнення зрозуміти, чому у дитини виникло таке жахливе бажання.

Борис Грінченко вправно доводить до самого фіналу оповідання лінію дії оксиморону – прагнення добрих односельців покращити побут Наталі, її матеріальне становище, призводить до глибокої психологічної травми й цілковитого внутрішнього зневолення дитини, що ледь не сягнуло страшної трагедії: *«Вона почувала всією своєю душею, що минулося їй щастя»* [3, с. 128].

У подібній ситуації абсолютного зневолення та приниження опиняється і героїня оповідання Бориса Грінченка *«Ксеня»*, лише

поневолювачкою дівчинки є мачуха, яка змушує дитину до важкої праці, дошкуляє лайкою та жорстокими побоями. Портрет дитини, виписаний автором у творі, доволі промовистий: *«Вона була з тих, що звать "зачуханими", себто покинутими без ніякого догляду... На їй була обідрана поганенька спідничка та чорна сорочка, а схудле чепурне обличчя було як біле»* [3, с. 30]. Єдиною втіхою для Ксені було приятелювання з хлопцем Васильком, що чи не самотній на все село жалів та захищав дівчинку, як від хлоп'ячих кпинів, так і від її мачухи. Проте оберігти Ксеню від лиха так і не зміг. Їх дитячі забавки дедалі частіше закінчувалися лайкою та побоями Ксениної мачухи, що не давала дівчинці просвітку за роботою, не раз морила голодом, аж врешті віддала у найми до чужого містечка на довгих п'ять років, розлучивши Ксеню з її єдиним приятелем, що назавжди втратив її слід у цьому житті, лише теплий сумний спогад зігривав його душу: *«Дитячі забавки, радощі й горе – все до купи злилося, поперепліталось, і мов малювання любе ясно-радісне, так ті дитячі літа перед очима встають. Але визначніш од усього на цьому малюванні відрізняється одна кохана постать <...> Це ти, Ксеню, тая постать, – ти довіку дорога й кохана моєму серцю <...> Що з нею зробилося? Чи вона заробля собі хліб, тиняючися по чужих людях, по наймах? Чи досі вже спить у ямі, і літо засипа її могилу рясними квітками, а зима покрива холодним мертвим блискучим накриттям? Не знаю, не знаю... Тільки я її більше не побачив ніколи... ніколи...»* [3, с. 29, 36].

Шокує байдужість оточення до долі дівчинки, що мала слабкодухого батька, який потурав своїй дружині, – ніхто з громади не заступався за неї, ніхто не намагався спинити знущання мачухи, навіть коли малий Василько силкувався захистити нещасну дівчинку кожного разу його мовчки спинали то старший брат, то батько:

Ксеня, бліда, заплакана, кинулась до мене.

– Василю, голубчику! Беруть мене... оддають.

– Що? Кому оддають?..

– У найми в чуже село. Ох, Василю, сховай мене! Сховай де-небудь, або я вмру, або втоплюся!

Вона вчепилася за мене, не пускала мене.

На крик увійшли батько. Не встигли вони спитатися, чого це ми плачемо, – чую, біжить хтось у хату. Одчинилися двері – мачуха.

Ксеня закричала не своїм голосом...

Батько відірвав мене від неї і виніс на руках у другу хату.

Я чув, як Ксеня кричала...

Її повезли, віддали...

І я більше не бачив її, ніколи не бачив...» [3, с. 35].

Ще більш акцентовано Борис Грінченко зображує жорстокість дорослих стосовно дітей в оповіданні *«Кавуни»*. Автор виявляє глибоку майстерність у розкритті світу дитячої душі, де забавка, пустощі й серйозні речі зливаються в одне нерозривне сприйняття картини життя, людських стосунків, чеснот і пороків, де все однозначне й щире, позбавлене лукавства й ницості, де не розмінюються цінності на мідяки користі й вигоди.

Герої оповідання – малі хлопчачи Санько та Стецько. Вершина їх мрій – смачно попоїсти та побавитися, адже живуть в убогих родинах, де хліб та сало – розкіш. А тому, поскигливши й не діставши від матері бажаного, семилітній Санько надумує потайки поласувати кавуном. Задля сміливості хлопчина підмовляє на крадіжку кавуна з баштану свого найкращого товариша Стецька, який, щоправда, вагається, але його дитяча уява вимальовує образ такого великого смачного, «як жар червоного» кавуна, що він забуває про страх перед сторожем баштану сердитим дідом Кучмою та можливою небезпекою.

Автор виплітає ціле мереживо переживань та суперечок хлопчачів – сміливішого Санька й боязкого Стецька – поки вони таки добралися до баштану й омріяних кавунів. Однак першого-ліпшого Санько не хотів рвати, а повз до найбільших ще й наляканого Стецька підганяв, тому між хлопцями вчинилась метушня. І, коли величезні кавуни були нарешті зірвані й викочені з баштану у траву, товариші почули поблизу кроки й товстий голос старого діда Кучми, *“одставного” солдата, що «умів пильно доглядати хазяйського добра»* [3, с. 85]. Сторож Кучма та його помічник Опанас так би й не завважили малих крадіїв, якби вкрай переляканий Стецько сам мимоволі не виявив їхню криївку:

«Боже! це ж нас піймають!» – подумав Санько і, штовхнувши Стецька у бік, шепнув:

– "Лежи, як мертвий!"

А Стецько й справді мов умирав; дух йому перехопило, горло стиснуло, серце затріпалося і завмерло, – наче вмерло; голова палала. Страшне дідове Кучмине обличчя та його солдатські вуса так і уявилися хлопцеві. Йому здавалося, що Кучма його хапає. Він скрикнув несамовито, зірвався з місця і побіг» [3, с. 86].

Рятуючись від переслідувачів, хлопчина з переляку видає ще й Санька, вигукнувши: *«Це не я! не я! то він!..»* [3, с. 86], – і, скориставшись коротким замішанням сторожів, утікає, покинувши товариша напризволяще. Пійманий на гарячому Санько хоч і сердиться на зрадливого приятеля, але твердо тримається і не зізнається сторожеві, з ким крав кавуни: *«Стецьків батько був сердитий. Як піде Кучма до нього, то спише він Стецькові спину батогом. Треба мовчати»* [3, с. 87]. Не видає Санько й власного імені, бо жаль йому, що сторож лаятиме матір. Ця сцена допиту хлопчини-крадія сторожами ключова і психологічно найсильніша в оповіданні Бориса Грінченка. Автор тонко проводить межу між тяжкістю дитячого злочину і жорстокістю кари, яку приймає Санько з рук дорослих сторожів.

Дід Кучма захопив хлопця *«товстими здоровенними руками»* за волосся, Санько шарпнувся з рук:

– Ге, тікати хочеш! Ні, хлопче, не втечеш від мене! – мов загарчав над ним Кучма, і його руки ще болячіше потягли хлопця за волосся. Санько заплакав.

– Ба, тепер плаче! А красти вмієш?

І товсті руки без жалю почали скубти його за волосся, за вуха. Хлопець кричав, пручався, але даремно [3, с. 87].

Борис Грінченко детально описує звірячу екзекуцію, яку влаштовують над дитиною сторожі, розлючені затятою впертістю хлопчини, що не хотів видавати товариша навіть під тортурами: *«Усе тіло в Санька трусилося з недавнього болю та з переляку, на очах стояли сльози, але губи були міцно стиснені»* [3, с. 87]. Дід Кучма й Опанас своїми дужими руками звалили хлопчика на землю і почали шмагати лозиною, поки той не зізнається: *«Дідусю, голубчику! Пустіть мене! їй-бо, не буду,*

ніколи не буду! Пустіть!» [3, с. 87], – обливаючись слізьми, благав Санько своїх «мучителів».

Але розлютований дід Кучма не змилосерджувався:

Гнучка лозина свиснула і врзалась у тіло. Як попечений метнувся Санько і скрикнув:

– Ой дідусю, голубчику! Пустіть!

– А скажеш, чиї ви?

Санько мовчав. Лозина знов різнула його.

– Скажеш?

Санько мовчав. Ще дві лозини, – як ножем ріже!

– Дідусю, простіть!

– Скажеш?

– Ні...

– А, так ти так! Бий! Бий дужче! Скажеш?

Лозина почала шмагати. Санько пручався, борсався з нестерпного болю, але мовчав.

Санько нічого не казав, а лозина все шмагала та шмагала.

– Скажеш?

Але Санько не міг уже нічого сказати: він зомлів з болю. А сторожі все шмагали його, аж поки помітили, що він уже не ворухиться [3, с. 87].

Зрозумівши, що ледь не забили дитину різкою, сторожі схаменулись, але й тепер не виявили людського милосердя до хлопчини. Дід Кучма байждуже кинув: *«Полежить, то прочумається» [3, с. 87], – і спокійно попростував до куреня. Опанас, щоправда, виявив хоч якусь жалість до дитини – відніс зомлілого Санька до озерця і збризкував водою, але коли хлопчина розплющив очі, сторожу «стало чогось ніяково дивитися йому в вічі, він пішов за Кучмою, думаючи: "Тепер уже й сам устане"» [3, с. 87].* Скатований хлопчик не швидко піднявся – лиш надвечір дотягся додому і три дні відлежав хворий. Коли врешті Санько вийшов з хати на вулицю, то з часом поладнав із Стецьком, але вже ніколи не звірявся йому.

Борис Грінченко порушує питання дитячого сприйняття навколишнього світу з його проблемами та складнощами також і в інших своїх оповіданнях: *«Дядько Тимоха», «Батько та дочка», «Сестриця*

Галя», «*Палії*», «*Олеся*». Крізь призму дитячої душі розкриває як соціальні мотиви нужди, безпросвітньої бідності та безправ'я, так і морально-етичні проблеми та цінності, особистісні почуття та переживання. Незамулене людськими пересудами й умовностями дитяче серце чуло відгукується на біль та нещастя близьких, щиро поривається до помочі, терпляче зносить власні страждання.

Письменник вправно послуговується жанровими потенціями оповідної мініатюри, створюючи напружену картину реальності, наскрізь пройняту переживаннями героїв, що справляє на реципієнта шокуєче враження, провокує щирі й болісні емпатичні почуття й співстраждання, наближаючи до стану «катарсису» й глибоких роздумів над світом і людськими долями.

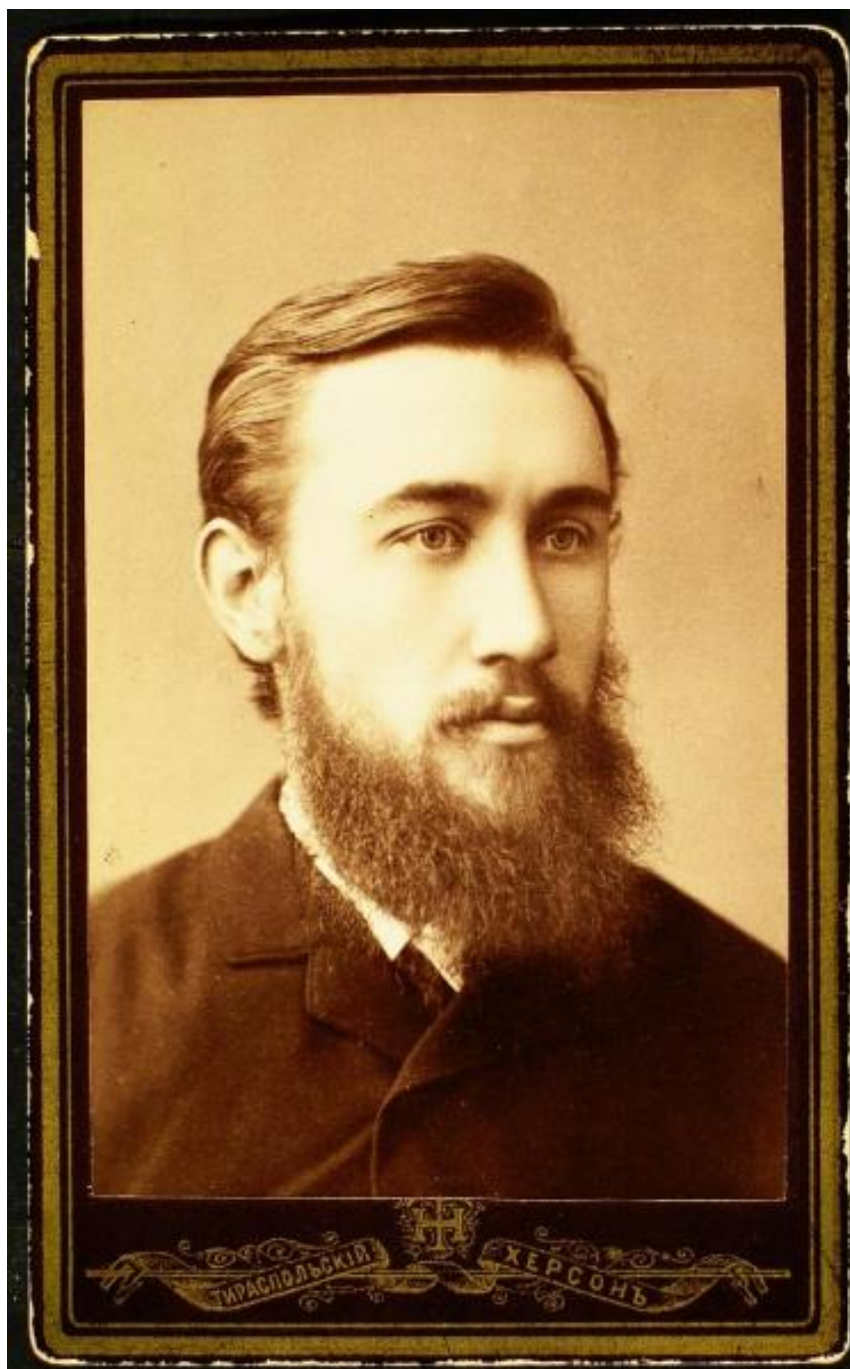
«Мала» оповідна проза Бориса Грінченка найяскравіше виявляє його творче дарування як тонкого знавця людської, зокрема й дитячої, психології, глибокого й майстерного педагога, що підносить та пропагує високі моральні цінності, письменника-просвітника, який щиро вірить у можливість відродити у людині її людське єство через співстраждання та любов до ближнього, віртуозного митця з індивідуальним неповторним та впізнаваним творчим почерком.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вовк О. В. Борис Грінченко та проблеми розвитку української дитячої літератури: художнє вираження етнокультурної кореневості: монографія. Дрогобич: Дрогобиц. держ. пед. ун-т ім. І. Франка, 2014. 166 с.
2. Гальчук О. В. Художні моделі відчуження в дитячих оповіданнях Бориса Грінченка: текст і контекст. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 31. С. 200–206.
3. Грінченко Б. Твори: Повне видання. Том перший: Повісті та оповідання. Київ: Рух, 1931. 543 с.
4. Гуменна В. Ю. Дитячі оповідання М. Коцюбинського і Б. Грінченка: історико-типологічний аспект. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. Вип. 24. С. 204–210.

5. Ковбасенко Ю. Проблема формування моральних цінностей дитини в літературних творах Б. Грінченка. *Українська мова та література*. 2010. № 26–28. С. 64–67.
6. Коломієць Н. Є. Соціально-психологічні аспекти особистості та художні форми їх вираження у творчості Б. Д. Грінченка (на матеріалі поезії та малої прози): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література. Дніпропетровськ, 2000. 22 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
8. Оренчук О., Потинга Н. Дитячі оповідання І. Франка і Б. Грінченка: своєрідність майстерності. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*: зб. наук. праць. Київ: Твім інтер, 2008. Вип. 31. Ч. 2. С. 242–250.
9. Чепурко О. Суспільні рефлексії світу дитинства в українській малій прозі другої половини ХІХ сторіччя (на прикладі оповідань Б. Грінченка). *Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства*: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції до 80-ї річниці НПУ імені М. Драгоманова. Київ, 2000. Вип. 3. С. 185–187.

Розділ 2
**ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ
САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ**

*Олеся Трофимюк,
асистент кафедри історії української
літератури та компаративістики
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
trofymiuk.o@kpnpu.edu.ua*

2.1. БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Борис Грінченко народився 9 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр (тоді Харківська губернія, тепер Сумська область), в родині збіднілих дрібнопомісних дворян. Батько письменника мав родині зв'язки із Г. Квіткою-Основ'яченком, був особисто знайомим з П. Гулаком-Артемовським.

У п'ять років хлопець навчився читати та писати, читав світову літературу, оскільки у батька була велика бібліотека, але найбільше вразили малого Бориса твори Тараса Шевченка, з якими він ознайомився ще в Харківській реальній гімназії і під впливом яких почав писати українською мовою.

Навчався юнак у Харківському реальному училищі, але закінчити його не зміг, бо 1879 року Бориса заарештували і виключили з п'ятого класу гімназії за зв'язок з гуртком революційних народників, читання і розповсюдження забороненої літератури.

Наслідки ув'язнення стали фатальними для хлопця: юнак позбавлявся права здобути навіть середню освіту, до кінця життя мав знаходитись під жандармським наглядом. Також тяжкі тюремні умови спричинили невиліковну хворобу – сухоти, що, зрештою, і стало причиною смерті.

Рік 1880 для Грінченка був роком самоосвіти – вивчав німецьку та французьку мови.

У 1881 році в Харкові він видав три книжки для народного читання («Бідний вовк», «Два товариші», «Про грім та блискавку»), склав іспит на

народного вчителя, і почав педагогічну діяльність в селах Харківщини, Сумщини, Катеринославщини, зокрема – й у відомій народній школі Христі Алчевської.

У 1883 року на літніх учительських курсах у Змієві Б. Грінченко познайомився зі своєю майбутньою дружиною, вчителькою Марією Гладиліною, письменницею, яка виступатиме в літературі під псевдонімом Марія Загірня.

Важливими працями із вивчення історії педагогіки стали дослідження Б. Грінченка 1881–1893 рр. «Яка тепер народна школа на Україні» (1896), «Народні вчителі і українська школа» (1906) та ін.

Б. Грінченко – автор «Української Граматики до науки читання й писання» (1907), «Рідного слова» – першої книжки для читання в школі українською мовою, яку він написав разом з дружиною.

У 1894 році Б. Грінченко переїхав до Чернігова, де отримав посаду діловода оціночної комісії губернського земства, з 1898 р. – секретаря земської управи.

У Чернігові разом з дружиною організував перше в Україні народне видавництво (всього вийшло 45 книжок народнопросвітницького характеру загальним тиражем більше 180 тисяч примірників).

1902 року Б. Грінченко переїжджає з сім'єю до Києва. Тут він стає засновником та редактором української газети «Громадська Думка» (перший номер вийшов 31 грудня 1905 року).

З 1906 року засновує і стає головою товариства «Просвіта». Упродовж чотирьох років своєї діяльності «Просвіта» видала науково-популярні книги, організувала багато народних читань у Києві й за його межами, літературно-музичних вечорів, збирала кошти на пам'ятник Т. Шевченкові, укомплектовувала українські бібліотеки.

У Києві Борис Грінченко щодня працює з дружиною над «Словарем української мови» (1907–1909). «Словарь...» – це лексикографічна пам'ятка, що вміщує 68 тисяч слів живої української мови. Автор «Словаря» одним із перших відкрив українцям і світові всю красу й багатство української мови.

Великий цикл наукової публіцистики Грінченка присвячено проблемам школи, українського учительства («Твори світової літератури на селі»,

«Історичні книжки на селі», «Огляд української лексикографії», «Чому у нас досі немає доброго ладу», «Три питання нашого правопису» та ін.).

Важливим є дослідження «Перед широким світом», в основі якого фактичний матеріал соціологічного опитування з проблеми «книга на селі». Книжка містить головні принципи письменника з багатьох питань літератури, театру, науки.

Вперше вірші Б. Грінченка були опубліковані в 1881 р. на сторінках журналу «Світ», де автор дебютує під літературними псевдонімами: П. Вартовий, І. Перекотиполе, Василь Чайченко, Л. Яворенко та ін.

Поетичні пошуки Б. Грінченка реалізувалися у збірках: «Пісні Василя Чайченка»(1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Нові пісні і думи Василя Чайченка» (1887), «Під хмарним небом» (1893), «Писання Б. Грінченка» (Т. 1, 1903). Головними мотивами цих збірок є народні страждання та боротьба за волю.

У творчій спадщині письменника – близько двадцяти поем, головна тема яких – художнє осмислення історії України через проблему національного характеру («Смерть отаманова», «Іван Попович», «Ярина», «Отаман Музика», «Хома Макогін»).

Основний конфлікт оповідань Б. Грінченка – конфлікт людини зі своєю совістю. Позитивний герой утверджує всезагальні християнські заповіді: любов до землі («Батько і дочка»), до ближнього («Панько», «Павло Хлібороб»), до всього живого («Пан Коцький»), не убий («Хатка в балці»), не вкради («Без хліба»), не зрадь («Зустріч»).

Окрему групу складають оповідання про дітей («Олеся», «Грицько», «Кавуни», «Украла»), в основу яких автор завжди клав дидактичну історію.

Письменник часто звертався до драматургії. Для нього, митця, який завжди вбачав у літературі форму суспільної діяльності, п'еса відкривала неоціненну можливість прямого звертання до широкого читацького загалу, була нагодою вийти на трибуну (драми «Ясні зорі» (1884), «Степові історичні твори» (1897), «Серед бурі» (1897)).

Низку п'ес написав Б. Грінченко і на теми тогочасного життя: «Нахмарило», «На громадській роботі» (90-ті роки), «Миротворці», «На новий шлях» (1905).

Важливою заслугою Грінченка є видання українською мовою творів світової літератури. У колі його перекладацьких зацікавлень були Ф. Шиллер і Г. Гейне, Й.-В. Гете і Дж. Байрон, В. Гюго та І. Чавчавадзе.

Наприкінці XIX століття вийшли друком у перекладі письменника твори Г. Гауптмана, О. Мірбо, В. Сарду, А. Шніцлера та інших авторів.

Неймовірно напружена праця разом із тяжким особистим горем, що спіткало Б. Грінченка (майже одночасна смерть єдиної доньки, її сина та матері письменника), загострили набуту в тюремних застінках хворобу легенів.

На позичені в батька гроші Грінченко у вересні 1909 року їде лікуватися до Італії, де тяжко переживає розлуку з Україною, звістки про закриття «Просвіти», утиски демократії.

Помер Борис Грінченко 6 травня 1910 року в м. Оспедалетті (Італія). Тіло його перевезено до Києва й поховано на Байковому кладовищі.

Похорон письменника, у творчості якого так яскраво втілено поступ українського народу як нації, перетворився на багатотисячну акцію протесту проти самодержавства та національного поневолення.

2.2. ХРОНОЛОГІЯ ЖИТТЄПИСУ БОРИСА ГРІНЧЕНКА *

Слобожанський період	1863–1875 рр.
Харківський період	1875–1885 рр.
Херсонський період	1885–1887 рр.
Донбаський період	1887–1893 рр.
Чернігівський період	1894–1902 рр.
Київський період	1902–1909 рр.
Італійський період	1909–1910 рр.

9 грудня 1863	Народився на хуторі Вільховий Яр біля с. Руські Тишки, Харківської губернії (тепер Сумська область) у дрібнопомісній дворянській родині відставного офіцера Дмитра Грінченка та Поліксенії Літарьової, доньки полковника.
1874–1979	Навчався в Харківському реальному училищі.
1879	Арешт та кількамісячне ув'язнення за читання та розповсюдження забороненої літератури. Хвороба. Виключення з п'ятого класу училища.
1881	Літературний дебют Бориса Грінченка – у львівському журналі «Світ» Іван Франко друкує перші вірші молодого поета. Серед них – хрестоматійний заклик «До праці» – кредо поета і громадянина.
1881–1893	Займався самоосвітою: опанував німецьку, французьку, а пізніше – чеську, польську, трохи італійську й норвезьку. Склав при Харківському університеті іспит на народного вчителя і почав педагогічну діяльність на Слобожанщині і Катеринославщині.
1883	На учительських курсах у Змієві познайомився з учителькою Марією Гладиліною, майбутньою дружиною та письменницею, що друкувалась під псевдонімом Марія Загірня. У подружжя народилася донька Анастасія, яка згодом навчалася у Львові й брала активну участь у робітничому русі.
1884	Поетична збірка «Пісні Василя Чайченка».
1885–1887	Херсонський період життя Б. Грінченка. Працював статистом губернського земства. Збирав лексичний та фольклорний матеріал.
1886	Поетична збірка «Під сільською стріхою».
1887	Поетична збірка «Нові пісні і думи Василя Чайченка».
1887–1893	Разом із сім'ю переїхав на Донбас. Працював у с. Олексіївка (зараз Перевальський район, Луганська область) в народній школі Х.Д. Алчевської.
1890	Повість «Соняшний промінь».

1891	Б. Грінченко спільно з І. Липою, М. Міхновським, М. Вороним та ін. заснував «Братство Тарасівців». Повість «На розпутті».
1892–1893	Надрукував «Листи з Наддніпрянської України» у газеті «Буковина».
1894	Переїхав з родиною до Чернігова, де працював діловодом губернської земської управи та організував доступне видавництво для народу. Разом із дружиною редагував та випускав книги: понад 45 видань загальним тиражем понад 180 тисяч примірників. Брав активну участь у роботі нелегальної народницької організації «Чернігівської громади». Поетична збірка «Під хмарним небом».
1895	Поетична збірка «Пісні та думи».
1895–1899	Видав «Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх з нею губерніях» у трьох томах.
1901	Повість «Серед темної ночі».
1902	Переїхав з родиною до Києва, де займався громадською діяльністю та просвітництвом. Заснував першу публічну бібліотеку. Повість «Під тихими вербами».
1903	Поетична збірка «Хвилини».
1902–1904	Працював разом з дружиною над укладанням «Словаря української мови».
1904	Став одним із засновників Української радикальної партії.
1905-1907	Став одним із засновників та очолив Всеукраїнську учительську спілку.
1906-1909	Став одним із засновників та головою товариства «Просвіта». Працював у газеті «Громадська думка». Був редактором журналу «Нова Громада». Створив ряд шкільних підручників, серед яких «Українська граматики», «Рідне слово».

1907–1909	Видав чотиритомний «Словарь української мови» (близько 70 тисяч слів), що згодом став основою українського правопису.
1906–1909	Арешт через революційну діяльність, хвороба і смерть дочки Анастасії та маленького онука.
1909	Поїхав до Італії лікувати давню хворобу – сухоти. Тривала робота й особисті трагедії підірвали його здоров'я.
6 травня 1910	Помер в м. Оспедалетті, Лігурія (Італія) після тривалої хвороби. Тіло письменника було доправлено до Києва і поховано на Байковому кладовищі.

* Світлини у посібнику запозичено з відкритих мережевих ресурсів.

Уклали:

Людмила Починок,

*кандидат філологічних наук, доцент,
завідувачка кафедри історії української
літератури та компаративістики;*

Олеся Трофимюк,

*асистент кафедри історії української
літератури та компаративістики.*

2.3. ЦІКАВІ ФАКТИ ПРО БОРИСА ГРІНЧЕНКА

- ✚ *Криптоніми та псевдоніми Б. Грінченка: Б., Б. Г., В. Ч., Г., В-ий, П. В-ий, Б. Грин-ко, М-р-с, Вартовий, П. Вартовий, Б. Вільхівський, М. Гримач, Немірич, Перекотиполе, Іван Перекотиполе, Н. Сельський, Чайченко, В. Чайченко, Василь Чайченко, Чемеріч, Леонід Яворенко, С. Ярошенко.*
- ✚ *У родині батьків Бориса Грінченка було п'ятеро дітей (Борис, Петро, Ганна, Любов, Аполлінарія). Борис був найстаршим.*
- ✚ *Сьогодні місцину Вільховий Яр відносять до села Руські Тишки, хоч малого Бориса батьки охрестили в Архангело-Михайлівському храмі села Борщеве. І той храм зберігся понині. Його настоятель отець Ілля за допомогою старожилів вже й місцину серед лісу знайшов, де колись стояла на хуторі хата Борисових батьків.*
- ✚ *Батькова хата стояла на пагорбі, внизу – ставок, водяний млин. А далі – ліс. Бувало, що й вовки забігали на подвір'я. Одного разу малий Бусик хотів погладити вовка, сплутавши з собакою. Хтозна що й було б, якби не побачила мама та й не наробила крику.*
- ✚ *Борис Грінченко зі сторони батька – нащадок козацького роду. Дід, Яків Грінченко, отримав звання дворянина.*
- ✚ *Літературний хист Борис Грінченко успадкував, очевидно, від своїх предків. Його рідна бабуся по батькові – двоюрідна сестра основоположника української прози Г. Квітки-Основ'яненка. У родині пишалися цим, як і знайомством із ректором Харківського університету, байкарем П. Гулаком-Артемівським. На любов до мистецтва і творчу вдачу вплинули, мабуть, і ті віддалені родинні зв'язки, в яких перебували дід письменника та художник І. Айвазовський.*
- ✚ *Батько (відставний штабс-капітан) Дмитро Якович Грінченко пишався родинними зв'язками з Григорієм Квіткою-Основ'яненком, знайомством із Петром Гулаком-Артемівським, але був людиною обмеженою і деспотичною. Маючи малі статки, він водночас культивував у сім'ї великопанські звички й зневажав простолюд, його «мужицьке наріччя» – українську мову. «Я народився р. 1863 у Харківщині в панській сім'ї і змалечку завсіди балакав по-московському, бо інакше у нас, у сім'ї, не балакано і навіть не дозволено балакати...».*

- ✚ У батьковому домі була велика бібліотека і здібний хлопчик, який п'яти років навчився читати і писати, виховувався на кращих зразках світової художньої літератури. Світогляд й естетичні смаки Бориса формувалися під впливом творів В. Скотта, А. Дюма-батька, Дж. Байрона, В. Гюго, М. Гоголя.
- ✚ Майже позбавлений дитячого товариства, Борис любив ліс. Навчившись читати, брав книги й залазив у лісові хащі.
- ✚ На сьомому році життя Борис почав писати вірші та випускати свою «курйозну» газету, в якій від дотепного й саркастичного хлопчика діставалося всім.
- ✚ Під час літніх канікул, будучи ще учнем Харківської реальної гімназії, 13-річний Борис у батьковій скрині на горищі знайшов «Кобзар» Т. Шевченка. За словами письменника, *«Шевченко зробив з мене зараз же українського націонала, а його «Кобзар» зробився моєю Євангелією»*. В «Автобіографії» він зазначив: *«...почав писати по-українському всячину: вірші, повісті, драми, навіть складав словник український, видавав для товаришів-школярів журнали... Зазнав за все це чимало глузування, а часом і кари»*.
- ✚ Бориса Грінченка було заарештовано у 16 років за читання і поширення заборонених царським урядом видань. Юнак не зізнався, у кого взяв книжки, тому його вкинули у в'язницю. Мужня поведінка Бориса викликала захоплення у молоді. Але жахливі тюремні умови назавжди підірвали здоров'я юнака. З училища Бориса Грінченка відрахували без права продовжувати освіту.
- ✚ Рік хлопець перебував у батька на поруках, а потім з 10 крб. в кишені вирушив пішки до Харкова у пошуках заробітку. Працював канцеляристом. Жив Борис Грінченко у страшній бідності, обідав через день у найдешевшій їдальні. Юнак навчився шити чоботи та мав від цього невеликий заробіток. Обмежуючи себе у всьому, заощаджуючи гроші на книги.
- ✚ Літературний деют 17-літнього Бориса Грінченка підтримав Іван Нечуй-Левицький, надіславши його вірші до журналу «Світ». Перша друкована поезія *«До праці»*.
- ✚ Знав Борис Грінченко німецьку й французьку мови, а пізніше – чеську, польську, вивчав норвезьку. В останні роки вивчав італійську, навіть

розпочав роботу над українсько-італійським словником. Всі мови він вчив самостійно.

- ✚ Улюбленими зарубіжними письменниками Б. Грінченка були Ф. Шиллер і Г. Гейне, твори яких він перекладав українською мовою.
- ✚ Завдяки своїм зусиллям та бажанню вчитися, в 17 років екстерном складає екзамен при Харківському університеті й отримує звання вчителя початкового народного училища. Фактично, письменник так і не закінчив вищого навчального закладу.
- ✚ Понад 10 років свого життя письменник віддав учительській праці. Вважав, що саме тут він принесе своєму народові найбільше користі. А в яких умовах працював, свідчить лист до приятеля І. Зозулі: *«Школа – це маленька хатинка; в ній дві поламаних парти, вибите скло, зрита долівка і страшенний холод. Книжок нема ні одної». «Учити доводилося увесь день, бо школярі відразу не поміщалися в хаті, то одна частка ходила до обід, друга – по обіді, а я обідав увечері тим, що сам зварю, бо вся ця штука оплачувалася 10 рублів на місяць. За один рубль у Російській імперії 1880-х років можна було купити мішок картоплі. Книжка коштувала від 3 рублів. Чоботи – 5 рублів.*
- ✚ В селі Нижня Сироватка збереглася школа, де Б. Грінченко був завідувачем (нині – Сумська обл.).
- ✚ Борис Грінченко одружився двадцятирічним юнаком. Доля звела його на літніх учительських курсах у Змієві на Харківщині з народною учителькою Марією Гладиліною, майбутньою письменницею Марією Загірньою. Запальний народолюбець так вплинув на чистокровну московку Марію Гладиліну, що вона відчула свій обов'язок перед Україною, вивчила українську мову і стала її дослідником і популяризатором.
- ✚ Напередодні весілля Марія писала нареченому: «Ми любимо один одного, у нас тепер одна душа, але любов до України і спільна праця на користь їй ще дужче з'єднають нас і дадуть силу перемогти все. Але ти це й сам розумієш ще краще мене... Твоя Маруся».
- ✚ Вони повінчалися 10 лютого 1884 року в приміщенні школи в селі Нижня Сироватка (нині Сумська область), де Борис Грінченко на той час був завідувачем. Борис надзвичайно високо цінував і кохав Марію, вона була для нього не тільки дружина, а й «вірний товариш».

- ✚ Борис Грінченко разом із дружиною збирали книги. Їхня бібліотека налічувала більше шести тисяч книг.
- ✚ Борис та Марія Грінченки прожили 28 років у щасливому шлюбі, виховуючи єдину доньку Настусю. Через усе життя подружжя Грінченків, об'єднане злагодою і невтомною працею задля України, пронесло велике почуття любові й зберегло його до останнього подиху. *«Буває іноді в природі таке з'явище, що зіходяться в небі проти наших очей дві зірки й горять вони якийсь час подвійним світлом. Ця зустріч зірок нагадує мені подружжя Грінченків. За цю зустріч Грінченко повинен був дякувати долі»* (М. Чернявський).
- ✚ Борис Грінченко безмежно любив свою доньку Анастасію. Коли вона була ще маленькою і вчилася читати, батько почав видавати для неї рукописний ілюстрований журнал «Квітка». У ньому було зібрано різноманітні загадки, оповідання, вірші і невеликі науково-популярні статті. А ще для навчання доньки Борис Грінченко написав «Українську граматику» та «Настину читанку».
- ✚ 1887 року разом із сім'єю мешкав на Донбасі в селищі Олексіївка (Катеринославська губ., зараз – Перевальський район, Луганська обл.) та працював у народній школі Христі Данилівни Алчевської.
- ✚ У 1988 році поряд зі школою в селищі Олексіївка встановлено перший в Україні пам'ятник Борису Грінченку, який розробив луганський скульптор Іван Чумак.
- ✚ Олексіївка на той час була україномовним селом, і це імпонувало Борису Грінченку – адже до того він чотири роки провчителював у сумських та харківських російськомовних селах.
- ✚ Разом із учнями учитель випускав рукописний журнал «Думка», у якому діти записували власні твори. Чимало цих розповідей письменник використав потім як сюжети (наприклад, оповідання «Кавуни» створено на основі одної з таких оповідей).
- ✚ Пам'ятали у селі і Марію Грінченко. Вона привчила дітей ходити в школу охайними, чистими. Дівчаток вчила шити і вишивати. Вона пригадує: *«Матері спершу були гнівалися на нас і за сорочки, і за спідниці і попередники, бо вимагалося, щоб усе прали, казали, що "дурні витії витіваємо", а потім сами були задоволені і казали, що воно таки*

добре». Х.Д. Алчевська надіслала з Харкова тканину і нитки, щоб дівчатка пошили собі і хлопцям сорочки. І на випуск усі школярі були у вишитих сорочках.

- ✚ Марія Миколаївна пошила та вишила собі, Насті і Борису Дмитровичу сорочки з грубого полотна, бо учні соромилися свого одягу. Приклад учителів позитивно вплинув на зовнішній вигляд дітей і школу загалом. У спогадах М. Загірньої читаємо, що *«дівчата у вишиваних сорочках, у керсетках, у намисті, із стрічками на голові, з кісниками в косі були дуже любі»*.
- ✚ Батьки дуже поважали своїх вчителів. Запрошували до себе в гості. І самі приходили до Бориса Дмитровича за книжками, за порадою, допомогою і просто за теплим словом. Марія Миколаївна пригадує: *«Приходили до нас і колядувати, і засівати, і щедрувати; а що вчителі тепер доступні, негорді, то приходили не тільки школярі, а й дорослі. Увечері на Різдво й на Меланки двір наш розлягався від співів, бо колядувати й щедрувати не йдуть у хату, а співають під вікном»*.
- ✚ Під впливом Б. Грінченка найменша дочка Алчевських Христя Олексіївна почала писати свої поетичні твори українською мовою. Вона полюбила цей край, часто приїздила в Олексіївку.
- ✚ Проте з вагомих ідейних причин назрів конфлікт із попечителькою школи Христею Данилівною Алчевською, що врешті призвів до остаточного розриву. Насамперед Б. Грінченко дотримувався принципу навчання рідною мовою. На його думку, Х.Д. Алчевська не надавала цьому належного значення: *«Я поважаю її як людину. Я ставлюся негативно до тієї її діяльності, кінцевим результатом якої є русифікація мого народу. Повівшись інакше, я вважав би себе зрадником моїх переконань. Я вважаю, що українці повинні служити Україні й українській, а не московській, освіті. Поважаючи московську освіту на московській землі, я не можу інакше, ніж негативно, поставитися до московської освіти на українській землі. Кінцевим результатом діяльності Христини Данилівни є омоскалення мого народу, – тобто те, проти чого спрямована моя діяльність»*.
- ✚ Борис Грінченко виховував свою доньку, не приховуючи від неї реалій життя. Настя бачила, як гірко й важко живеться олексіївським

селянам на Донбасі. Згодом, Анастасія разом із своїм нареченим стане активною учасницею революційного руху, в наслідок чого зазнає арешту, хвороби і ранньої смерті.

- ✚ Дбав Грінченко й про те, щоб донька отримала найкращу освіту. Після закінчення гімназії у Києві, Настя Грінченко вирушила до Львова, де записалася на філософський факультет і слухала лекції професорів Грушевського, Колесси, Студинського. Під час навчання у Львові проживала в будинку І. Франка.
- ✚ Грінченки теж були досить гостинними людьми. Свого часу в них гостювали відомі діячі української культури: Т. Зіньківський, І. Липа, В. Самійленко, М. Чернявський та ін.
- ✚ Борис Грінченко був активним діячем Братства Тарасівців. Головне завдання організації була боротьба за національне визволення українського народу. У своїй програмі вони проголошували: *«Ми мусимо дбати про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Вкраїні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загально суспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть в Україні. Так, кожен з нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по-українському»*.
- ✚ Народившись у рік заборони української мови, Борис Грінченко увійшов в історію, літературу, культуру, педагогіку, видавничу справу як оборонець усього національного та обрав, серед інших, такий промовистий, символічний псевдонім – «П. Вартовий» – той, хто стоїть на сторожі, оберігає, охороняє. Саме цим псевдонімом Б. Грінченко підписує свої «Листи з України Наддніпрянської», надруковані у газеті «Буковина» (Чернівці).
- ✚ Відповіддю на «Листи...» Б. Грінченка був цикл «Листів на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманова, який на той час перебував за кордоном. Роздуми Бориса Грінченка і Михайла Драгоманова, що впливали хоча і з різних конкретних пропозицій, але зі спільності їх уболівань за долю України, української літератури, прагнення піднести її до рівня високо розвинених європейських літератур, мали позитивний вплив на розвиток української літератури.

- ✚ Сучасники згадували про Бориса Грінченка як надзвичайно настирливу, наполегливу, вимогливу людину як до себе, так і до інших. Працювати з ним і дружити було дуже нелегко: підганяв інших до праці. Друзі жартома називали його *«генералом»* і *«диктатором»*, *«людиною повинності»*.
- ✚ Щира дружба пов'язувала Бориса Грінченка з Михайлом Коцюбинським, Володимиром Самійленком, які жили тоді у Чернігові; листувався він із Іваном Франком, Михайлом Павликом. Очолюючи товариство «Просвіта» в Києві, Борис Грінченко співпрацював з Лесею Українкою.
- ✚ Також Борис Грінченко підтримував відомого українського поета Павла Грабовського, коли він перебував у засланні, допоміг видати 1898 р. у Чернігові його поетичну збірку «Кобза». Їхні листи сповнені поваги та щирої дружби. На знак вдячності за щирю дружбу П. Грабовський назвав Борисом свого сина, який в майбутньому стане винахідником електронного телебачення.
- ✚ На чернігівський період припадає подвижницька діяльність Бориса Грінченка як упорядника колекції музею української старовини Василя Тарновського, персонально рятує від загибелі 758 Шевченкових експонатів – особисті речі, рукописи й малюнки Тараса Шевченка, шабля Богдана Хмельницького та інші цінні реліквії.
- ✚ Переселитися до Чернігова Б. Грінченка спонукав також і заповіт близького товариша, письменника-початківця Івана Череватенка, який перед смертю заповів йому 1000 крб. на організацію видавництва дешевих популярних книг для народу.
- ✚ Як знавець української та світової драми, Борис Грінченко високо оцінював творчість І. Карпенка-Карого, називав його *«найкращим українським драматургом, сила якого в зображенні реальних малюнків мужицького життя»*.
- ✚ М. Кропивницького вважав *«могучою артистичною силою»*, називав *«творцем і батьком нашого театру»*. В листах Марка Кропивницького до Бориса Грінченка бачимо звертання: *дорогий і коханий Борисе Дмитровичу, щирий, дорогий і незабутній, дорогий мій патріоте-друже, мій дорогий кришталю, мій любий барвінку та ін.*

- ✚ У п'єсах Б. Грінченка ролі виконували видатні актори, цвіт тогочасного театру: І. Карпенко-Карий (роль Алі-паші в «Ясні зорі»), М. Заньковецька та власне славетна трупа М. Кропивницького. Сам Б. Грінченко теж виконував роль Мартина Борулі в Чернігівському народному театрі.
- ✚ Через конфлікт з ревізійною комісією чернігівського земства Б. Грінченко змушений був покинути посаду. Земська управа обіцяла Марії посаду завідувачки музею, але губернатор був категорично проти цього рішення. Серед причин називали те, що чоловік Марії Грінченко – український письменник і взагалі неблагонадійний. Тож коли Марія відмовилася доповідати поліції про кожен крок свого чоловіка та «впливати» на нього, Грінченки залишилися без роботи.
- ✚ Знову звільнений владою Б. Грінченко 1902 року переїздить до Києва і з фінансовою допомогою Євгена Чикаленка планує зосередитися на письменницькій діяльності. Проте доля готувала для нього мовознавчу працю над епохальним словником української мови, що, за влучним висловом професора В. Яременка, став нашою «мовною конституцією».
- ✚ Попри несприйняття Бориса Грінченка через його категоричну критику українофілів («толерантних патріотів») та філологічну недипломованість, 14 лютого 1902 р. підписано Умову між редакцією «Київської старовини» й Борисом Грінченком щодо редагування «Малоруського Словаря» тлумачно-перекладного типу (українсько-російського), що водночас став і енциклопедичним словником. Укладачі розуміли, що за відданістю справі, неймовірній працьовитості та мовній обізнаності йому нема рівних.
- ✚ Чотиритомний «Словник української мови» – пам'ятка наукового подвигу Б. Грінченка та його дружини. Вони за короткий термін (1902–1904) виконали роботу, яку чи й змогла б здійснити ціла наукова установа. Часу було так мало, що останні півтора роки Борисові й Марії «доводилося сидіти над ним 10–11 год. щоденно». Грінченки покинули не тільки всяку роботу, а й читання та листування. «...Про себе самого не знаю, що сказати, oprіче звичайного: роблю словарь, хіба що додати: і руками, і ногами, і зубами роблю, бо академічний термін близько – хоч розсядься, а постався...».

- ✚ Перші зразки редагування «Словаря» мали одностайне схвалення від призначених експертів – видатних мовознавців Павла Житецького і Костя Михальчука. 5 вересня 1902 р. нарада у складі П. Житецького, К. Михальчука, В. Науменка, Є. Трегубова та Б. Грінченка постановила *«приняти для словника фонетичний правопис, замість офіційальної "ярижки"»*. Цей правопис назвали *«грінченківка»* – і він став підґрунтям правопису, схваленого правописною комісією на чолі з професором Іваном Огієнком у 1918-1919 рр.
- ✚ «Словарь» як першу найповнішу лексичну *«конституцію нашої мови»* (Василь Яременко), енциклопедію народознавства та архів пам'яті, завершено 1904 р., а 1906 р. відзначено другою премією ім. Миколи Костомарова. Зауважено на винятковості цього словника за добором матеріялу та опрацюванням кожного слова. У 1907–1909 рр. 4-томний *«Словарь української мови»* побачив світ. Сам Борис Грінченко вважав цю працю першою сходинкою на шляху створення наукового українського словника і, визнаючи низку недоліків, називав випущений словник *«точкою опори для подальшої роботи у тому ж напрямі»*.
- ✚ 1907 р. Б. Грінченка було знову заарештовано. Його сусідами по камері були Леся Українка з сестрою Ольгою. У Либідській жандармській дільниці потрапив у камеру, в якій сиділа раніше донька Настя: зрозумів це, знайшовши її напис на стіні.
- ✚ 1908 рік – рік страшних випробувань для Б. Грінченка. Марії зробили складну операцію. 1 жовтня 1908 р. померла 23-річна дочка Анастасія, а в лютому 1909 р. помер і її крихітний син Воля. Цього ж року померла і мати письменника, яку він дуже любив. Титанічна робота без вихідних і відпусток та пережите горе спровокували у Б. Грінченка вибух пригаслого туберкульозу. Лікування в Будаївці (Боярці) не допомогло.
- ✚ Московські українці зібрали кошти на його лікування, яких Б. Грінченко не взяв, бо вважав, що вони потрібніші для інших.
- ✚ У серпні 1909 року Б. Грінченко склав заповіт (духівницю). Все своє майно Грінченко заповідав товариству «Просвіта». На кошти від видань творів і поставлених спектаклів «Просвіта» повинна була збудувати (в Києві чи в селі) українську школу імені Володимира

Грінченка, а також підтримувати в порядку могили «дочки моєї Анастасії Борисівни Грінченко і її сина, мого внука Володимира Грінченка». Бібліотека мала б зберігатися як єдиний фонд і не змішуватися із загальною бібліотекою «Просвіти». На жаль, волі письменника не виконали.

- ✚ У вересні 1909 року на позичені у батька гроші Борис Грінченко із вірною супутницею Марією виїхав на лікування до Італії. *«Може, пишна блакить / І широкеє море / Зможуть болі втишить, / Вколисать моє горе....»*, – написав поет перед від'їздом.
- ✚ Проте покращити стан здоров'я так і не вдалося. Б. Грінченко відходить у вічність в розквіті весни – 6 травня 1910 року всього в 47 років, як і його натхненник – Тарас Шевченко.
- ✚ Без Бориса Марія Грінченко жила працею ще 18 років. У ці роки перевидавала твори свого чоловіка, продовжувала його словникарську справу, захищала чесне ім'я Б. Грінченка від нападок.
- ✚ Смерть Бориса Грінченка буквально розбудила українське суспільство, яке зрозуміло значущість його культурної діяльності й відчуло трагедію втрати. Його похорон у Києві перетворився на масштабну акцію національного смутку.
- ✚ Труну з тілом Бориса Грінченка несли на руках від Володимирського собору до Байкового кладовища. У збірці віршів Максима Рильського «На білих островах» є вірш «Після похорону», навіяний цією подією, з промовистими рядками: *«Дзвеніли дзвони і гули / Як ми труну твою несли, / Дзвеніли і гули...»*.
- ✚ Щирий жаль з приводу тяжкої втрати висловив і відомий поет Олександр Олесь у вірші «Б. Грінченкові», додавши, що біль від втрати перемагають сподівання безсмертності діянь письменника і громадянина, продовжених іншими, наступними поколіннями.
- ✚ Плоди невтомної праці Бориса Грінченка залишаються актуальними і донині, а важливість його творчого, наукового та педагогічного доробку важно переоцінити.
- ✚ Велике значення для підвищення загальноосвітнього і культурного рівня народу мали науково-популярні нариси Б. Грінченка. Як пізніше згадував Павло Тичина, він з великим інтересом прочитав нарис «Під

землею. Про шахти», а Максим Рильський свого часу читав виданого Б. Грінченком «Робінзона Крузо» Д. Дефо.

- ✚ Одним із найяскравіших творів Б. Грінченка є вірш «Землякам, що раз на рік збираються на Шевченкові роковини співати гімн» (1898 р.), в якому поет висловив своє ставлення до українських псевдопатріотів, що не втрачає своєї актуальності й досі.
- ✚ У селі Олексіївка (нині с. Михайлівці) Перевальського району на Луганщині розташований «Народний меморіально-літературний музей Бориса Грінченка». На подвір'ї Олексіївської школи – стара будівля, перед якою височить пам'ятник талановитому педагогу Борису Грінченку (http://www.library.lg.ua/grin/istoriya_muzeya.html), (<http://h.ua/story/359557/>)
- ✚ На честь Бориса Грінченка назване село Грінченкове в Охтирському районі Сумської області.
- ✚ У 1918 р. Київській українській учительській семінарії (нині – Київський столичний університет імені Бориса Грінченка) присвоєно ім'я Бориса Грінченка.
- ✚ У 30-х роках ХХ ст. ім'я Б. Грінченка і його наукові та творчі здобутки були заборонені радянською владою. З відродженням української державності повернено і пам'ять про визначного діяча української культури, науки та освіти.
- ✚ У квітні 2010 р. в Київському міському педагогічному університеті імені Бориса Грінченка (нині – Київський столичний університет імені Бориса Грінченка) було відкрито історико-біографічний музей, де широко представлено його життєвий і творчий шлях та внесок в українську культуру. На сьогодні це єдиний музей такого типу в Україні присвячений великому діячеві.
- ✚ Віртуальний музей Бориса Грінченка (<https://wiki.kubg.edu.ua/%D0-%92%D1%96%D1%80%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9>)
- ✚ У Львівському національному літературно-меморіальному музеї Івана Франка зберігається унікальна світлина Бориса Грінченка, датована 1901 роком, з його автографом.
- ✚ 22 серпня 2011 року до 20-ї річниці незалежності України було відкрито пам'ятник Борисові Грінченку в Києві (скульптор – Микола Обезюк, архітектор – Микола Босенко).

- ✚ 2012 року створено біографічно-літературний портал «Грінченко онлайн», який містить результати досліджень про життя та творчість Бориса Грінченка, а також найповнішу в інтернеті бібліотеку його творів, унікальність якої полягає в наявності хронологічного категоризатора за періодами художньої діяльності автора (<https://web.archive.org/web/20131214191201/http://grinchenko.kubg.edu.ua/>).
- ✚ 22 листопада 2013 року Національним банком України введено в обіг пам'ятну ювілейну монету «Борис Грінченко» номіналом 2 гривні.
- ✚ Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка щороку відзначає Премією імені Бориса Грінченка учених, просвітян, громадських і політичних діячів, які зробили значний внесок у розбудову незалежної України, утвердження державної української мови, розвиток національної культури, відродження історичної пам'яті, формування національної свідомості та піднесення духовності й добробуту українського народу, просвітницьку і подвижницьку діяльність в ім'я України.
- ✚ З 2012 року видавництво Київського столичного університету імені Бориса Грінченка розпочало видання багатотомного зібрання творів Б. Грінченка, яке триває досі.
- ✚ Презентовано новий документальний фільм журналістки і письменниці, завідувачки НВМ телебачення факультету журналістики Мар'яни Ангелової «Не остання вишиванка Грінченка» – документальний розслід, присвячений останньому періоду життя славетного українця.
- ✚ Сайт Київського столичного університету імені Бориса Грінченка містить електронну інформаційну «Сторінку Бориса Грінченка» (<https://kubg.edu.ua/prouniversitet/vizytivka/storinka-b-d-grinchenka.html>).

За матеріалами відкритих наукових та науково-популярних джерел

*уклала Людмила Починок,
кандидат філологічних наук, доцент, завідувачка кафедри
історії української літератури та компаративістики*

2.4. ПЕРЕЛІК ХУДОЖНІХ ТВОРІВ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

ПОЕТИЧНІ ЗБІРКИ:	БАЛАДИ Й ПОЕМИ:
<p>«Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Нові пісні і думи Василя Чайченка» (1887) «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (1895), «Хвилини» (1903)</p>	<p>Зрада Біла бранка Отаман Музика Іван Попович Професор Пшик Смерть отаманова Останній борець Беатріче Ченчі Галіма Ярина Матільда Аграманте Лесь, преславний гайдамака Дон-Кіхот Перша жінка (Народна легенда)</p>
БАЙКИ:	
<p>Білочка та горіхи Брехун Ведмідь, лисиця та віл Ведмідь та люде Віл та комар Вітер та Кожушана латка Вовки Вовк та ведмідь Вовк та горлиця</p>	<p>Мавпа та Білка Мудра баба Недорикы та каликы Орел Орел та курка Орел та Сонце Осли на Парнасі Павлова хата Перепел</p>

Вовк та гуси	Пташина рада
Вовки та вівці	Реп'ях
Вовче добре діло	Своя хата
Вовчиця та горлиця	Свиня та кінь
Глузливий	Свиня та левиця
Горобці та кіт	Скривджений вовк
Грак	Сліпець
Дід та смерть	Слони та осли
Добрий багатир	Собаки біля отари
Жаба та коваль	Соловейко та сорока
Жаби	Сорока
Жаби та Сонце	Струмок та Діти
Жалисливий вовк	Учений Ведмідь
Звірі й Птахи	Химчині співи
Звіряча рада	Хміль та Квітки
Їжак та дуб	Циган
Кажан	Циган та Світ
Канарка та синиця	Циган та хлібороб
Кінь, олень та людина	Чабан та вівці
Кінь та воли	Чернець
Лев-товариш	Чужий кожух
Лелека	Швидка робота
Лошак	Явір та подорожник
Лисиця та півень	Ягня та вовк
КНИГА КАЗОК ВІРШЕМ:	
Два морози	Скарб
Снігурка	Крук, велика птиця
Сопілка	Дурень думкою багатіє

Дівчина Леся	Риб'ячі танці
Чия робота важча?	Сирітка
Сірко	Пастушки
Могутній комар	Петрусь
Кузьмина	Смілива дівчина
Три бажання	Маруся та Княженко
Дума про Княгиню-кобзаря	На Русалчин Великдень
	З папороті квіт
ОПОВІДАННЯ:	
Без хліба	<i>Діти:</i>
Сама, зовсім сама	Олеся
Нелюб	Грицько
Зустріч	Украла
Каторжна	Кавуни
Утікачка	Сестриця Галя
Серед чужих людей	Батько та дочка
Підпал	Палії
Покупка	<i>З загадок про дитячі літа:</i>
Як я вмер.	I. Дядько Тимоха
Панько	II. Ксеня
Болотяна квітка	<i>Дрібнички:</i>
Сам собі пан	I. Чудова дівчина
Хатка в балці	II. У церкві
Непокірний	III. Верби
Екзамен	IV. Квітка
Пан Коцький	V. Вітер
Байда	VI. Ліс
Оповідання про Павла Хлібороба	

ПОВІСТІ:	ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ:
Сонячний промінь	Ясні зорі. Драма на п'ять дій
На розпугті	Степовий гість. Драма на п'ять дій.
Серед темної ночі	Серед бурі. Драма на п'ять дій
Під тихими вербами	На громадській роботі. Драма на п'ять
Брат на брата	дій

2.5. ВИСЛОВИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА ТА ДУМКИ ВІДОМИХ ЛЮДЕЙ ПРО ПИСЬМЕННИКА

«Ще з давніх-давен українсько-руське громадянство мало знало, що то таке йти вкупі. Поруч з І. Виговським стоїть Пушкар, поруч з Дорошенком стоять Многогрішний та Ханенко, не кажучи вже про Брюховецьких, Адамовичів, Лісовських. Минуле не минається дурно сьогочасному. Воно зоставляє наслідки навіки. І ми бачимо, що й тепер, як і тоді, ми не знаємо, що то значить – йти вкупі...» (Борис Грінченко).

«Згадаймо, чим ми були, за віщо боролись! Згадаймо, що ми, як і всі люде, маємо право жити своїм власним життям! Візьмімо цю думку собі в душу, в серце, зробімо її частиною нашого Я, і тоді ми станемо вільні духом. А вільні духом не бояться <...> ніяких перешкод, бо знають, що вони – вільні, що їх ідея – правда, і що та ідея не вмре, а подужає» (Борис Грінченко).

«Взагалі можна запевне сказати, що ми, вкраїнці, ні відкіля і ні від кого не можемо сподіватися помочі, – і ми мусимо скрізь і у всьому рахувати на свої власні сили. Пособляють тільки тим, кому корисно, задля себе самого пособляти, а через те – тільки дужим, чи таким, яких можна тим чи иным способом підгорнути під свою ласкаву протекцію.

Єдиний наш рятунок – бути дужими. Добра порада народові, який двісті років виявляє за малим не саму несилу! Порада, що скидається на іронію! Може. Але иншої нема. Або се, або смерть. Я певний, що ми не вмеремо, отже – я певний, що ми будемо дужими. Які б тяжкі пригоди не траплялися нам на дорозі, – се все дочасне: ми мусимо стати й будемо дужими!» (Борис Грінченко).

«Шевченко своєю національною самосвідомістю є геній, а своєю незмірною вагою, значенням у справі національного відродження свого рідного краю є з'явищем феноменальним, єдиним, може, на світі. В той час, як його попередники ледве насмілювались у своїх творах згадувати про вкраїнську самостійність, а коли й згадували, то розуміли її не як самостійність нації, а як самостійність <...> частини "єдиного і неделімого русского народа", самостійність з ласки сього "єдиного" народу, чи тобто "старшого брата", – Шевченко виразно становить у своїх творах самостійність нашу як нації» (Борис Грінченко).

«Пишучи по-московському, ми побільшуємо московську літературу – отже, побільшуємо силу тим людям, які намагаються відняти в нас нашу національність; бо, пишучи по-московському, ми спиняємо нашу літературу, не виробляючи нашої мови; бо, пишучи по-московському наукові речі, ми саме тим даємо змогу казати, що української науки нема і не може бути, а через те всякі спроби в сьому напрямку є річ непотрібна і заборони варта. Нам можуть казати: гляньте, он усі ваші вчені люди, ваші Костомарови, Потебні, писали і пишуть по-московському – значить, інакше й бути не може. Еге, ми певні, що не віднято б у нас тепер цензурними заборонами українську науку, якби наші вчені люди аж із самого початку почали писати не по-московському, а по-українському» (Борис Грінченко).

«...в нас справа просвіти є разом і справою нашого національного відродження... Освічений самосвідомий народ зуміє досягти всяких прав і – що найголовніше – зуміє вдержати їх у руках, зуміє скористуватися з їх – тим часом, як народ без світла людської і національної самосвідомості завжди губить і те, що має, хоч би й дуже багато мав» (Борис Грінченко).

«...кожен, хто приносить хоть крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою), – робить йому шкоду, бо відбиває його від національного ґрунту» (Борис Грінченко).

«...якою мовою говоримо й думаємо, – та нам і рідна; яка мова, такі наші й думки будуть: московська мова – московські й думки у людини будуть» (Борис Грінченко).

Українська книжка «виробляє народну свідомість, піднімає, зміцнює, а не пригнічує духа, пособляє нашому народові ставати народом мужнім, смілим, свідомим своїх сил, певних у своїх надіях на ліпшу будучину» (Борис Грінченко).

«Я радий своїм успіхам тому, що в них черпаю надію, що я не піду з цього світу, не залишивши доброго сліду, провалявшись колодою. У мене є надія, що хоч маленьку, але я кину зернинку, і вона, можливо, зійде і дасть колосок... Адже кожна людина прийшла для чогось у світ. І тому вона повинна виконати своє призначення. Все питання в тому, щоб правильно знайти це своє призначення і добре виконати його. І якщо правильно знайдеш і добре виконаєш, тоді буде моральне задоволення, яке по суті тільки і можна назвати щастям <...> Нещодавно з'явилися в галицьких виданнях дві дуже прихильні рецензії на мої писання, і я відчуваю себе нагородженим. Адже для письменника нагорода тільки і може бути у визнанні потрібності його праці» (Борис Грінченко).

&&&&&

«Ваш лист написаний доброю українською прозою, а з цього можна догадуватися, що Ви будете добре писати не тільки віршами, але й прозою. Можна поздоровити українську літературу з новим робітником» (Іван Нечуй-Левицький).

«Чоловік <...> котрий надто мусить заробляти на хліб для себе, для сім'ї, він, проте, засипає мало не всі наші видання своїми, не раз многоцінними писаннями: повістями, віршами, статтями критичними й популярно-науковими, працює без віддиху, шле до цензури рукопись за рукописсю, не зраджується ніякими невдачами ані критикою, часто неприхильною, а у всьому, що пише, часто проявляє, побіч знання мови

української, також гарячу любов до України, щирий демократизм, бистре око на хиби української суспільності» (Іван Франко).

«Без сумніву, перше місце в нинішню добу в цій компанії <...> справдішніх борців за українське слово – перше місце по пильності, по таланту, витривалій працьовитості і різнорідності інтересів духових, треба признати д. Чайченкові» (Іван Франко).

«Справжня біографія Грінченка – то його невсипуща, безупинна, од першого виступу ще юнаком аж до останнього моменту, праця задля рідного народу, його повсякчасна готовність покласти душу свою за трудящий люд. Замість сухих хронологічних дат бачимо в цій біографії довгу низку живих праць, що ними проклав свою путь Грінченко. Стане тут уряд – і його педагогічна робота, і заходи коло розвитку рідного слова, і студіювання народної словесності, й досліди над життям народним, і популяризаторська робота, і громадська публіцистика, і красне письменство. Обставини тодішнього життя з Грінченка зробили письменника переважно, це був, може, перший у нас письменник-професіонал, і українському письменству найбільш оддає він своєї сили, – оддає і на боротьбу з перешкодами, і на безпосередню творчу роботу» (Сергій Єфремов).

«Може ніхто, як Грінченко, не почував так потреби в тихій, спокійній роботі кабінетного вченого; може ніхто не тужив так і не рвався за тим життям, що дає змогу викристалізувати чисту думку; може ніхто не розумів так принади й чистої краси і не бажав упитися нею. Але всього цього йому для себе треба було і він, не вагаючись, відкидає власні потреби... Він, що чудово розумів принаду й чари краси – своїм власним поезіям уділяє тільки округини свого часу і таланту, як “робітницькому одпочинкові”» (Сергій Єфремов).

«Більше працював, ніж жив» (Микола Чернявський).

«Він свідомо обмежив себе... одкинув власні інтереси й святиню для себе поставив народ, – український народ, – а призначенням своїм – послуги цьому народові. Всі думи і мрії – рідному народові. Все життя – для рідного народу... Що він зробив у цьому напрямку, те знають всі. Бо

Ім'я його, як борця за долю народу і як працюючого на ниві народній, світить однією з найясніших зірок на нашому небі... Великим коханням любив Грінченко Україну» (**Микола Чернявський**).

«Року 1907–1909 вийшов відомий "Словарь української мови", що його редагував Б. Грінченко, – правопис цього словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, як вислід збірної праці письменників всього ХІХ-го століття й усього українського народу, і запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні» (**Іван Огієнко**).

«...тепер ніяка словникова робота не може початися й обійтися без того, що ми називаємо словником Б. Грінченка» (**Андрій Ніковський**).

«Всім відоме значіння Б. Д. Грінченка в ділі культурного відродження України. Такої упертої праці, такої енергії ніхто досі з українських діячів не виявляв. В найглухіші часи, коли здавалося український рух зовсім згас, він, мало чи не єдиний чоловік на Україні, не згубив віри у відродження України і всю свою велику енергію і працюючість вжив для того, щоб розбудити громадянство» (**Євген Чикаленко**).

«Щоденна невидима для ока робота Б. Грінченка нагадує легенду про будівництво Лаврської дзвіниці. Згідно з легендою, все, що зводили будівничі за день, вночі опускалось у землю, і тільки коли дзвіницю було увінчано хрестом, вона наступного ранку несподівано постала в усій своїй красі, величі й віковичній сутності. Вся важка щоденна робота Б. Грінченка всотувалася в народні глибини, щоб в один із днів 1917 року постати нацією, державним народом і возвістити світові про своє народження з ім'ям УНР, а 1991 р. – з ім'ям Держава Україна» (**Василь Яременко**).

2.6. ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «ЖИТТЯ І ТВОРЧИЙ СПАДОК БОРИСА ГРІНЧЕНКА»*

1. Борис Грінченко був:

- а) музикантом, політичним та літературним діячем;
- б) письменником, художником та істориком;
- в) письменником, перекладачем, педагогом та видавцем.

2. Б. Грінченко народився на:

- а) Київщині;
- б) Харківщині;
- в) Львівщині.

3. Де Б. Грінченко навчався:

- а) Київський університет;
- б) Петербурзький університет;
- в) Харківська реальна школа?

4. Разом із дружиною Марією Загірньою Б. Грінченко укладає:

- а) «Абетку»;
- б) «Словарь української мови»;
- в) «Книга про життя в Україні».

5. Кому із поетів, що перебували на засланні, Б. Грінченко допомагав матеріально й психологічно:

- а) П. Грабовському;
- б) І. Карпенкові-Карому;
- в) О. Кониському?

6. У зв'язку з погіршенням здоров'я Б. Грінченко їде на лікування:

- а) до Італії;
- б) до Німеччини;
- в) до Франції.

7. Творчість Б. Грінченка тісно пов'язана з темою...

- а) давніх історичних часів;
- б) громадської і просвітницької праці;
- в) природознавства та географії.

8. Який із названих псевдонімів належить Б. Грінченкові:

- а) М. Стариченко;
- б) Ієремія Галка;
- в) Б. Вільхівський.

9. Яка із поетичних збірок належить Б. Грінченкові:

- а) «Пісні Василя Чайченка»;
- б) «З давнього зшитку. Пісні і думи»;
- в) «З вершин і низин»?

10. Поезії «До праці», «До народу» належать до:

- а) пейзажної лірики;
- б) філософської лірики;
- в) громадянської лірики.

11. До якого жанру належить твір Б. Грінченка «Без хліба»:

- а) оповідання;
- б) повість;
- в) нарис?

12. Що найбільше лякало дівчинку Наталю із оповідання Б. Грінченка «Дзвоник»:

- а) колодязь;
- б) дзвоник;
- в) заняття у школі?

13. Чому Олександра з оповідання Б. Грінченка «Украла» зважилася на крадіжку:

- а) із заздрощів;
- б) подруга змусила;
- в) була голодна?

14. У оповіданні Б. Грінченка «Сам собі пан» порушено проблеми:

- а) батьків і дітей, добра і зла;
- б) самоповаги, внутрішньої людської культури й виховання;
- в) збагачення заради збагачення.

15. Які із зазначених оповідань Б. Грінченка порушують проблеми шкільного життя та освіти:

- а) «Украла», «Дзвоник»;
- б) «Панько», «Батько та дочка»;
- в) «Без хліба», «Олеся»?

16. Героїчний вчинок дівчини зображено у оповіданні Б. Грінченка:

- а) «Дзвоник»;
- б) «Украла»;
- в) «Олеся».

17. Повість-дилогію складають твори Б. Грінченка:

- а) «Сонячний промінь», «Серед темної ночі»;
- б) «Серед темної ночі», «Під тихими вербами»;
- в) «На розпутті», «Під тихими вербами».

18. Чим найбільше прославився Б. Грінченко:

- а) написав багато наукових праць з педагогіки;
- б) досліджував фольклор українського народу;
- в) уклав «Словник української мови», написав багато літературних творів?

19. Бориса Грінченка «робітником без одпочинку» назвав:

- а) Іван Франко;
- б) Євген Маланюк;
- в) Микола Чернявський.

20. Яким псевдонімом підписував Б. Грінченко свої «Листи з України Наддніпрянської»:

- а) В. Чайченко;
- б) П. Вартовий;
- в) Б. Вільхівський?

РОЗГОРНУТА ВІДПОВІДЬ

1. Висловіть власне ставлення до думки Б.Грінченка, яку він сформулював у одному з «Листів з України Наддніпрянської»:

«Пишучи по-московському, ми побільшуємо московську літературу – отже, побільшуємо силу тим людям, які намагаються відняти в нас нашу національність; бо, пишучи по-московському, ми спиняємо нашу літературу, не виробляючи нашої мови; бо, пишучи по-московському наукові речі, ми саме тим даємо змогу казати, що української науки нема і не може бути, а через те всякі спроби в цьому напрямку є річ непотрібна і заборони варта. Нам можуть казати: гляньте, он усі ваші вчені люди, ваші Костомарови, Потебні, писали і пишуть по-московському – значить, інакше й бути не може. Еге, ми певні, що не віднято б у нас тепер цензурними заборонами українську науку, якби наші вчені люди аж із самого початку почали писати не по- московському, а по-українському».

2. У чому вбачаєте актуальність та ідейну гостроту поезії Б. Грінченка «Землякам, що раз на рік збираються на Шевченкові роковини співати гімн»?

Ще не вмерла Україна, Але може вмерти: Ви самі її, ледачі, Ведете до смерти! Не хваліться, що живе ще Наша воля й слава: Зрада їх давно стоптала, Продала, лукава. Ваші предки торгували Людськими правами, Їх продавши, породили Нас на світ рабами. Не пишайтеся ж у співах	Зрадних прадідів нікчемних Правнуки погані! Тільки той достойний щастя, Хто боровсь за його, Ви ж давно покірні слуги Ледарства гидкого. Ви ж давно не люди – трупи Без життя і сили, Ваше місце – кладовище, Яма та могили. Як живі покинуть мертвих, Щоб з живими стати, «Ще не вмерла Україна»
---	---

Ви козацьким родом:	Будемо співати.
Ви раби, хоча й пани ви	Як живі покинуть мертвих,
Над своїм народом.	Прийде та година,
Україна вам не мати,	Що ділами, не словами
Є вам инша пані,	Оживе Україна.

* Частково використано відкриті мережеві матеріали.

Розділ 3
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

УДК 82(477)Грінченко(01)

Галина Гайшук,

*завідувач інформаційно-бібліографічного відділу бібліотеки
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*

Ірина Лук'янчук,

*провідний бібліотекар читального залу № 1 бібліотеки
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка*

ПЕРЕЛІК ПРАЦЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА ТА ДОСЛІДЖЕНЬ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ (2000–2024)

Борис Грінченко – це знакова для України особистість: письменник, перекладач, педагог, етнограф, фольклорист, лексикограф та громадсько-культурний діяч. Його багатогранна діяльність неабияк вплинула на розвиток української мови та культури на початку ХХ століття, оскільки не обмежувалася укладанням одного словника. У статті подано бібліографію, що стосується різних аспектів творчої праці митця, а саме:

- літературно-перекладацької діяльності. Грінченко є автором прози, віршів, казок, публіцистики, а також автором багатьох перекладів класичних творів з різних європейських мов;
- етнографії та фольклористики. Він збирав народні пісні, казки, описував звичаї та обряди українців;
- лексикографії. Створив «Словарь української мови», що є основою для багатьох сучасних словників та орієнтиром в світі української мови;
- громадської та педагогічної діяльності. Грінченко був активним членом українських громадських організацій, що виступали за чистоту української мови і її впровадження у навчальних закладах, а також автором праць з педагогіки та кількох шкільних підручників.

Дана праця є бібліографічним списком окремих видань, виданих в результаті численних досліджень творчості, наукової та громадської

діяльності Бориса Грінченка. Хронологічні межі бібліографічного списку охоплюють 2000–2023 роки. Для зручності список розділено на твори Б. Грінченка та дослідження його діяльності. В свою чергу, поміж праць про Бориса Грінченка виділено дисертації та автореферати, монографії, навчальні посібники, наукові збірники, присвячені творчості Грінченка, та інші окремі видання. Окремо винесено статті науково-педагогічних працівників Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та статті, вміщені у наукових збірниках, виданих університетом. Для створення списку автори користувалися відкритими джерелами та фондами бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

ТВОРЧА СПАДЩИНА БОРИСА ГРІНЧЕНКА

1. На землі, на рідній...: антологія: у 3 кн. / упоряд. і опрац. Г. Гусейнов. Кривий Ріг: Вид. дім, 2000. Кн. 2: І відвага, й шабля при Кривому Розі: докум. твори з історії гірн. краю. 288 с.: іл., портр.
2. Велетень Максим: українські літературні казки. Харків: Мост-Торнадо, 2001. 318 с.: іл. (Країна казок. Казки українських письменників).
3. Чарівна казка: зб. казк. творів майстрів укр. письменства. Київ: Україна, 2001. 383 с. (Авторська казка).
4. Грінченко Б. Д. Поезії. Повісті. Оповідання. Київ: Наукова думка, 2002. 433 с.: іл., портр. (Б-ка школяра).
5. На тихі води, на ясні зорі: Краса природи в українській літературі: [збір. класич. та сучас. літератури для серед. та старшого шкіль. віку] / упоряд. Г. Ткаченко, Т. Качалова. Київ: Веселка, 2002. 222 с.: іл., портр.
6. Антологія української морської поезії від Т. Г. Шевченка до наших днів / упоряд. і вступ. ст. А. Глушак. Одеса: Маяк, 2004. 238 с. (Морська бібліотека).
7. Грінченко Б. Д. Вибрані твори : Вірші. Оповідання / упоряд., вступ. ст. і прим. В. Ф. Погребенник. Львів: Каменяр, 2004. 190 с. (Шкільна бібліотека).
8. Грінченко Б. Д. Легенди та казки. Київ: Школа, 2006. 205 с. (Хрестоматія школяра).
9. Грінченко Б. Д. Розум та посування у живої тварі: оповідання. Київ: Богдана, 2006. 87 с. (Із скарбниці української літератури).
10. Грінченко Б. Д. (1863–1910). Вибрані твори: в 2 т. / упоряд.: Ю. Б. Кузнецов, Н. В. Левчин. Київ: Інтеллект-Арт, 2008. Т. 1. 447 с.

11. Драматичні твори: літ.-худож. вид. / уклад. тексту О. М. Савченко. Київ: Елібре, 2008. 604 с.
12. Грінченко Б. Д. Каторжна: повісті, оповідання. Київ: Школа, 2009. 332 с. (Бібліотека шкільної класики).
13. Грінченко Б. Д. Твори з ілюстраціями юних художників: вірші для дітей / упоряд. Н. В. Павленко. Верхньодніпровськ: Дніпровець, 2011. 47 с. Присвяч. до 100-річчя вшанування пам'яті Б. Грінченка.
14. Трьомсин Богатир: укр. нар. казки Нижньої Наддніпрянщини / записані і опублік. видат. укр. фольклористами Г. А. Залюбовським, І. І. Манжурою, Я. П. Новицьким, Д. І. Яворницьким, Б. Д. Грінченком. Дніпропетровськ: Січ, 2011. 358 с.: іл.
15. Грінченко Б. Д. (1863–1910). Твори: повісті. Луганськ: Прес-експрес, 2012. 606 с.: портр.
16. Грінченко Б. Д. Драматичні твори / уклад. О. В. Єременко. Київ: Антологія, 2013. 222 с.
17. Грінченко Б. Д. Зібрання творів. Педагогічна спадщина / упоряд.: О. Мислива та ін. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. Кн. 1. 551 с.: іл.
18. Грінченко Б. Д. Зібрання творів. Педагогічна спадщина / упоряд.: О. Мислива та ін. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. Кн. 2. 422 с.: іл.
19. Грінченко Б. Д. Казки: вірші. Київ: Майстер Книг, 2013. 39 с.
20. Грінченко Б. Д. Листи з України Наддніпрянської. Київ: Укр. прес-групи, 2013. 79 с.: портр. (Бібліотека газети «День» «Україна Incognita») (Серія «Підривна література»).
21. Сіяч національної ниви: до 150-річчя від дня народження Б. Грінченка: [статті, вірші, оповідання] / упоряд. Д. Луцик та ін. Дрогобич: Посвіт, 2013. 110 с.: портр.
22. Грінченко Б. Д. Зібрання творів. Народопресвітня спадщина / упоряд.: О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко та ін. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. Кн. 1. 544 с.: іл., портр.
23. Грінченко Б. Д. Серед темної ночі: Під тихими вербами: повісті. Київ: Знання, 2014. 326 с.: портр. (Класна література).
24. Грінченко Б. Д. Снігурка: вірш. казка. Київ: Майстер Книг, 2014. 16 с.: кольор. іл.
25. З Україною в серці: патріот. хрестоматія / упоряд. та вступ. ст. О. В. Красовицького. Харків: Фоліо, 2014. 476 с. (Шкільна бібліотека української та світової літератури).

26. Грінченко Б. Д. «Воля живе боротьбою!..»: поезії / упоряд. та передм. В. В. Яременко. Київ: Укр. письменник, 2015. 112 с. (Бібліотека українського воїна).
27. Грінченко Б. Д. Зібрання творів. Етнографічна спадщина / упоряд.: О. Мислива, В. Яременко ; кер. проекту В. О. Огнев'ю. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. Кн. 1: [Етнограф. матеріали, собр. в Чернигов. и сосед. с ней губерниях (1895–1896), вип. 1–2 / передм., комент., прим. В. В. Яременко; вступ. слово Огнев'юк В. О. 652 с.: іл., портр.
28. Грінченко Б. Д. Зібрання творів. Народнопросвітня спадщина / упоряд.: О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко та ін. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. Кн. 2. 408 с.: іл., портр.
29. Грінченко Б. Д. Казки: [у віршах]: з іл. юних художників / упоряд. Н. В. Павленко. Верхньодніпровськ: Дніпровець, 2015. 63 с.
30. Грінченко Б. Д. Твори: з іл. юних художників / упоряд. Н. В. Павленко. Верхньодніпровськ: Дніпровець, 2015. 63 с.: кольор. іл.
31. Ще не вмерла Україна: патріот. поезії. Харків: Фоліо, 2015. 30 с. (Патріотична бібліотека).
32. Грінченко Б. Д. «Воля живе боротьбою!..»: вибр. твори / упоряд., передм. В. Яременко. Київ: Укр. Пропілеї, 2016. 411 с.: портр. (Ad fontes = До джерел).
33. Грінченко Б. Д. Зібрання творів. Етнографічна спадщина / упоряд.: О. Мислива, В. Яременко ; керівник проекту В. О. Огнев'юк. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. Кн. 2: [Етнограф. матеріали, собр. в Чернигов. и сосед. с ней губерниях (1895–1899), вип. 3 / післямова В. В. Яременко]. 782 с.: іл., портр.
34. Грінченко Б. Д. Зібрання творів. Етнографічна спадщина / упоряд.: О. Мислива, В. Яременко ; керівник проекту В. О. Огнев'юк. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. Кн. 3: [Из уст народа: Этнограф. материалы, собр. в Чернигов. и сосед. с ней губерниях (1895–1899), вип. 3: Статті, написані для «Большой энциклопедии» С. Южакова / післямова В. В. Яременко]. 536 с.: іл., портр.
35. Де Амічіс Е. (1846–1908). Серце: роман / пер. з італ. Бориса та Марії Грінченків. Київ: Знання, 2017. 271 с.: іл. (Скарби: молодіжна серія).
36. Скарбниця української класики: збірка / керівник проекту М. Г. Шакура. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 814 с.
37. Словник української мови: у 3 т. / упоряд. Б. Грінченко ; за ред. С. Євремова, А. Ніковського. Репр. відтворення вид. 1927 р. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Т. 1: А–Г / підгот. до друку: Р. В. Воронезький, О. Л. Мумінова. 8, XLIV, 428 с. (Словникова спадщина України).

38. Словник української мови: у 3 т. / упоряд. Б. Грінченко ; за ред. С. Євремова, А. Ніковського. Репр. відтворення вид. 1927 р. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Т. 2: Д–Й / підгот. до друку: Р. В. Воронезький, І. А. Казимилова, О. Л. Мумінова. 2, XXIV, 440 с. (Словникова спадщина України).
39. Словник української мови: у 3 т. / упоряд. Б. Грінченко ; за ред. С. Євремова, А. Ніковського. Репр. відтворення вид. 1928 р. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Т. 3: К–Н / підгот. до друку: Р. В. Воронезький, І. А. Казимилова, О. Л. Мумінова. 2, XXIV, 440 с. (Словникова спадщина України).
40. Гауптман Г. Затоплений дзвін; Візник Геншель; Перед заходом сонця: драми / пер. з нім. М. Голубця, Б. Грінченка. Київ: Знання, 2018. 271 с.: портр. (Голоси Європи, Німеччина).
41. Грінченко Б. Д. Зібрання творів. Фольклористична спадщина / упоряд.: О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; керівник проекту В. О. Огнев'юк. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. Кн. 1. 487 с.: іл., портр.
42. Грінченко Б. Д. Зібрання творів. Фольклористична спадщина / упоряд.: О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; керівник проекту В. О. Огнев'юк. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. Кн. 2. 616 с.: іл.
43. Грінченко Б. Д. Серед темної ночі: повість. Київ: Знання, 2018. 223 с.: портр. (Скарби).
44. Грінченко Б. Д. Каторжна: вірші, казки віршами, оповідання та повісті. Харків: Фоліо, 2019. 347 с. (Шкільна бібліотека української та світової літератури).
45. Грінченко Б. Д. Матильда Аграманте = Matilda Agramante: поема / пер. ісп. [з укр.] мовою С. Борщевського. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. 20 с.: іл., портр. Проект «Борис Грінченко мовами народів світу».
46. Грінченко Б. Д. Фольклорні записи Бориса Грінченка із села Нижня Сироватка: збір. матер. / упоряд., передм., словник С. В. П'ятаченко. Суми: Щербина І. В., 2019. 291 с.: іл., портр.
47. Грінченко Б. Д. Зібрання творів. Епістолярна спадщина / упоряд.: В. В. Яременко; керівник проекту В. О. Огнев'юк. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. Кн. 1. 680 с.: іл., портр. До 150-річчя від дня народження Б. Д. Грінченка.
48. Грінченко Б. Зібрання творів. Мовознавча спадщина / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. В. В. Яременко, І. В. Яковлева: кер. проекту, голова ред. ради В. О. Огнев'юк. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 516 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

ДИСЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ:

49. Коломієць Н. Є. Соціально-психологічні аспекти особистості та художні форми їх вираження у творчості Б. Д. Грінченка (на матеріалі поезії та малої прози): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2000. 22 с.
50. Кравченко М. В. Мова і стиль творів Бориса Грінченка: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ, 2001. 20 с.
51. Родіонова Н. Л. Етнографічна діяльність Бориса Грінченка: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія / Київ нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 17 с.
52. Тимошенко К. В. Просвітницько-педагогічна діяльність Б. Д. Грінченка на Слобожанщині: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Харків. Нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 19 с.
53. Хомутенко А. С. Громадсько-політична діяльність Б. Д. Грінченка (1875–1910): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 07.00.01 – історія України / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 16 с.
54. Вовк О. В. Борис Грінченко та проблеми розвитку української дитячої літератури: (художнє вираження етнокультурної кореневості): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2011. 17 с.
55. Євтушенко С. О. Творчість Бориса Грінченка в контексті європейської літератури кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2013. 19 с.
56. Єсипенко Д. О. Повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»: питання текстології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.09 – літературне джерелознавство і текстологія / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2013. 20 с.
57. Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Б. Д. Грінченка: світоглядний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 26.00.01 – теорія та історія культури / М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2013. 20 с.

58. Погребняк І. В. Громадське і приватне в епістолярії Бориса Грінченка: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Київ ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2013. 19 с.
59. Хоптяр А. О. Перекладацька діяльність Бориса Грінченка та її роль в українському літературному процесі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2013. 19 с.
60. Одінцева М. І. Рукописні книги і журнали Бориса Грінченка: редакційно-видавничий аспект: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.05 – теорія та історія вид. справи та редагування / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2014. 20 с.
61. Коляденко О. В. Погляди Бориса Грінченка щодо рідномовної (української) школи (остання третина ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2021. 20 с.

МОНОГРАФІЇ:

62. Козар Л. П. Борис Грінченко як фольклорист: монографія. Київ: ІПК ДСЗУ, 2005. 147 с.
63. Неживий О. І. Борис Грінченко: вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти: [монографія] Луганськ: Знання, 2007. 186 с.
64. Зубкова Н. М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського): [монографія]. Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2008. 176 с. 90-річчю НАН України та Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського присвячено.
65. «Мрії, вистраждані життям...»: до 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка: колект. моногр.: у 2 ч. Київ: Київ. міський пед. ун-т ім. Б. Д. Грінченка, 2009. Ч. 1 / [Огнев'юк В. О., Гупан Н. М. та ін.]. 257 с.: портр.
66. «Мрії, вистраждані життям...»: до 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка: колект. моногр.: у 2 ч. Київ: Київ. міський пед. ун-т ім. Б. Д. Грінченка, 2009. Ч. 2 / Караман С. О., Караман О. В. та ін.]. 166 с.: іл., портр.
67. Вовк О. В. Борис Грінченко та проблеми розвитку української дитячої літератури: художнє вираження етнокультурної кореневості: монографія. Дрогобич: Дрогобиц. держ. пед. ун-т ім. І. Франка, 2014. 166 с. (Університетська бібліотека).

68. Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект: монографія. Київ: Ліра-К, 2017. 204 с.: портр.
69. Хоптяр А. О. Перекладацька діяльність Бориса Грінченка та її роль в українському літературному процесі кінця XIX – початку XX ст.: монографія / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2017. 270 с.: іл., портр.
70. Яременко В. В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка: монографія. Київ: Юрка Любченка, 2021. 383 с.
71. Яременко В. В. Борис Грінченко – національної ідеї смолоскип Київ: Юрка Любченка, 2022. 400 с.
72. Вірченко Т. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка: монографія. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 372 с.

НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ:

73. Гончаренко А. М. Від душі до душі (світ природи Б. Грінченка у творах для дітей): навч.-метод. посіб. Київ: Слово, 2015. 169 с.
74. Грінченківські етюди. «Україна! В цьому слові для мене все»: навч.-метод. посіб. / Войцехівський М. Ф. та ін.; за заг. ред. Войцехівського М. Ф., Уфімцевої С. В. Київ: АКМЕ ГРУП, 2019. 175 с.: іл.

НАУКОВІ ЗБІРНИКИ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ ТА ІНШИХ НАУКОВИХ ЗАХОДІВ

75. Борис Грінченко: літературні розвідки, бібліографічні нариси / упоряд. та ред. А. І. Бардашевська; Обл. універсальна наук. б-ка ім О. Гончара. Херсон: [Б. в.], 2000. 56 с.
76. Творча спадщина Бориса Грінченка в системі національних духовних вимірів: матер. наук. конф., 11–12 груд. 2003 р. / редкол.: О. А. Галич та ін. Луганськ: Знання, 2004. 180 с.
77. Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея: матер. всеукр. наук. конф. до 145-ої річниці з дня народження Б. Грінченка / редкол.: Гавриш Н. В. та ін. Луганськ: Резніков В. С., 2008. 363 с.
78. Борис Грінченко – відомий і невідомий: матер. щорічних Грінченківських читань (Київ, 08 груд. 2011 р.). Київ, 2012.
79. Борис Грінченко – відомий і невідомий: матер. щорічних Грінченківських читань (Київ, 05 груд. 2012 р.). Київ, 2013.

80. Борис Грінченко – безкомпромісний лицар національної української культури: збір. матер. наук.-практ. конф. (Луганськ, 05 груд. 2013 р.) / відп. за вип. О. В. Соцков. Луганськ: ЛОУНБ ім. О. М. Горького, 2014. 73 с.
81. Борис Грінченко – відомий і невідомий: матер. VII щоріч. Грінченків. читань, 09 груд. 2014 р., м. Київ, [приуроч. До 151-ї річниці від дня народження українського митця, вченого і громадського діяча] / за заг. ред. В. О. Огнев'юк та ін. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. 184 с.
82. Борис Грінченко – відомий і невідомий: матер. Всеукр. наук. конф. (IX щоріч. Грінченків. читання), 09 груд. 2016 р., м. Київ / за заг. ред. В. О. Огнев'юка та ін. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. 164 с.

ІНШІ ВИДАННЯ:

83. Борис Грінченко: літературні розвідки, бібліогр. нариси / упоряд. та ред. А. І. Бардашевська; Херсон. обл. універс. б-ка ім. О. Гончара ; Херсон. обл. держ. б-ка для дітей. Херсон, 2000. 55 с.
84. Листування: Б. Грінченко – Ф. Вовк / вступ. та ком. В. Наулка, Н. Карповець та Н. Зінкевіч. Запоріжжя: Тандем-У, 2001. 52 с.
85. Кіраль С. «...Віддати зумієм себе Україні»: листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком Київ ; Нью-Йорк, 2004. 520 с.
86. Богданець-Білоskalенко Н. І. Віддав себе я праці без вагання...: (до 100-річчя вшанування пам'яті Бориса Грінченка). Київ: Славутич-Дельфін, 2010. 94 с.
87. Черниш А. Г. Приказки та прислів'я із «Словаря української мови» Бориса Грінченка. Кіровоград: Лисенко В. Ф., 2011. 91 с.: іл.
88. Більше працював, ніж жив: метод. рек. бібліотекарям до 150-річчя з дня народження Б. Грінченка / уклад. В. Созанський ; Львів. обл. держ. б-ка для юнацтва. Львів, 2013. 19 с.
89. Богданець-Білоskalенко Н. І. Не велике поле я зорав... (до 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка): [дослідж. спадщини, архів. матеріали]. Київ: Славутич-Дельфін, 2013. 111 с.: іл.
90. Борис Грінченко. Просвітитель українського народу. До 150-річчя від дня народження Бориса Дмитровича Грінченка: бібліогр. показ. / уклад.: Т. І. Мілашенко, І. А. Мордвінова, Н. І. Фоміна. Київ, 2013. 27 с.
91. Вартовий українського слова: до 150-річчя від дня народження видатного українського письменника, педагога, книгодавця, популяризатора дитячої літератури Бориса Дмитровича Грінченка: біобібліогр. показч. / уклад. Н. В. Острікова; Київ. обл. б-ка для дітей. Київ, 2013. 26 с.

92. «Віддав себе я праці без вагання...»: бібліогр. покажч.-дайджест до 150-річчя від дня народження Б. Грінченка / уклад. Л. С. Горай; Закарп. обл. б-ка для дітей та юнацтва. Ужгород, 2013. 26 с.
93. Зібрання Грінченкіани Музею книги і друкарства України та Київського університету імені Бориса Грінченка: кат. до 150-річчя від дня народження Б. Д. Грінченка / упоряд. М. О. Гриньо. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 79 с.: іл., портр.
94. Людина я... І мушу червоніти... До 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка: бібліогр. покажч. / уклад.: Л. І. Панова, Л. О. Соловйова, О. О. Янченко; Славутицька міська централізована бібліотечна система. Славутич, 2013. 16 с.
95. Єсипенко Д. Повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»: історія текстів і тексти в історії. Київ: Наукова думка, 2015. 157 с. (Проект «Наукова книга» (молоді вчені)).
96. Яременко В. В. «Людина без копії – Борис Грінченко»: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б. Д. Грінченка, виявлені у 2013–2016 роках. Київ: Укр. пропілеї, 2017. 258 с. (Ad fontes = До джерел).
97. Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників: хрестоматія / упоряд.: М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є Ковальов. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 360 с.: іл.
98. Борис Грінченко: 99 фактів життя і творчості: ілюстрована енциклопедія, навчальний проєкт студентів Факультету української філології, культури і мистецтва й Факультету образотворчого мистецтва і дизайну ; уклад. О. Матвієнко ; кер.проєкту К. Радько, Ю. Волгін ; заг. ред. Т. Вірченко. Київ: Київ.столич. ун-т ім. Б. Грінченка, 2024. 102 с.

НАУКОВІ СТАТТІ ПРО ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

ВИКЛАДАЧІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА ТА В НАУКОВИХ ЗБІРНИКАХ, ВИДАНИХ УНІВЕРСИТЕТОМ

99. Пономаренко Г. Шевченківські рецепції в поезіях Бориса Грінченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки / редкол.: Г. М. Штонь (відп. ред.), Я. М. Поліщук та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Вип. 9: Ха матеріалами міжнар. конф., присв. 190-й річниці з дня народження Т. Г. Шевченка (17–19 трав. 2004 р.). С. 164–171.*

100. Одінцева М. І. Невідомий рукописний журнал Бориса Грінченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки / редкол.: Ю. О. Маркітантов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Буйницький, 2008. Вип. 17. С. 30–32.*
101. Хоптяр А. О. «Жіноче питання» в критичній рецепції Бориса Грінченка (на архівних матеріалах). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. Вип. 20. С. 694–699.*
102. Богданець-Білоskalенко Н. І. Діяльність Б. Д. Грінченка у київській «Просвіті». *Збірник наукових праць «Педагогічна освіта: теорія і практика» / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка ; Ін-т педагогіки НАПН України. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2010. Вип. 4. С. 30–34.*
103. Гуменна В. Ю., Р. М. Мельникова. Дитячі оповідання М. Коцюбинського і Б. Грінченка: історико-типологічний аспект. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. Вип. 24. С. 204–210.*
104. Ладиняк Н. Б. Сакральні лексеми Бог, душа, гріх, молитва у художньому мовленні Бориса Грінченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збір. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп.: вип. 9: у 5 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Т. 3. С. 26–27.*
105. Приймак І. В. Епістолярна спадщина Бориса Грінченка та Любові Яновської: рецептивний та оцінний аспекти. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. Вип. 23. С. 193–195.*
106. Хоптяр А. Перекладацька творчість Б. Грінченка в контексті російсько-українських літературних взаємин. *Історико-літературний журнал: збір. наук. праць Одеського нац. ун-ту / відп. ред. Н. Малютіна. Одеса: Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова, 2010. Вип. 18. С. 121–129.*
107. Хоптяр А. О. Перекладна діяльність Бориса Грінченка в контексті слов'янських літературних взаємозв'язків. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. Вип. 24. С. 134–140.*

108. Хоптяр А. О. Російська література в перекладній спадщині Бориса Грінченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки* / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. Вип. 23. С. 284–288.
109. Хоптяр А. Феміністичні тенденції у перекладній та оригінальній спадщині Бориса Грінченка. *Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Серія: Філологія (Літературознавства)*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2010. Вип. 23–24. С. 212–217.
110. Одінцева М. І. Психологія читача у тлумаченні Бориса Грінченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки* / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Медобори–2006, 2011. Вип. 25. С. 300–303.
111. Хоптяр А. Поезія «свободи і кохання» Гайнріха Гайне в перекладах і творчому осмисленні Бориса Грінченка. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збір. наук. праць Ужгород. нац. ун-ту* / [відп. ред. І. В. Сабадаш]. Ужгород: Говерла, 2011. Вип. 16. С. 321–325.
112. Хоптяр А. О. Французькі натуралістичні тенденції XIX ст. у перекладацькій рецепції Бориса Грінченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки* / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Вип. 28. С. 472–475.
113. Хоптяр А. О. Родина Грінченків і Поділля: творчі зв'язки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки* / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. Вип. 31. С. 357–353.
114. Шинальська І. І. Українська інтелігенція в повістях Бориса Грінченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки* / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. Вип. 31. С. 377–378.
115. Хоптяр А. О. Творчі зв'язки родини Грінченків з Кам'янець-Подільським державним українським університетом. *Освіта, наука і культура на Поділлі: збір. наук. праць* / редкол.: О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20: 95-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету присвячується. С. 171–175.
116. Марчук Л. М. Ціннісні доміанти в епістолярії Бориса Грінченка. *Лексикографічний бюлетень*. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2014. Вип. 23. С. 24–30.

117. Хоптяр А. Видатна постать Т. Г. Шевченка у творчій рецепції Б. Д. Грінченка. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Сисин Я. І., 2014. Вип. 35. С. 167–169.
118. Хоптяр А. О. Поезія Дж. Леопарді у перекладацькій рецепції Бориса Грінченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збір. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп.: Вип. 13: у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Т. 3. С. 74–75.
119. Хоптяр А. О. Теоретичні засади перекладацької діяльності Б. Грінченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки* / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2014. Вип. 36. С. 290–294.
120. Поліщук В. Т. Про взаємини Михайла Старицького та Бориса Грінченка (до історії одного конфлікту). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. збір. Серія філологічна* / редкол.: Л. М. Марчук (гол. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 12. С. 238–249.
121. Хоптяр А. О. Драми Г. Ібсена у перекладацькій рецепції родини Грінченків. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збір. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп.: Вип. 14: у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Т. 3. С. 63–64.
122. Хоптяр А. О. Філософія А. Шопенгауера у перекладацькій та творчій рецепції Бориса Грінченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збір. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп.: Вип. 15: у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Т. 3. С. 56–57.
123. Лопушан Т. В. Особливості зображення комунікативного розриву між інтелігенцією і народом у повісті Б. Грінченка «Сонячний промінь». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки* / уклад.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. Вип. 43. С. 34–37.
124. Хоптяр А. О. Європейська поезія у перекладах Бориса Грінченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збір. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп.: Вип. 16: у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Т. 3. С. 53–54.

125. Дубінський В. А. Участь Бориса Грінченка у розробці аграрної програми українських радикалів Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збір. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп.: Вип. 19: у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Т. 2. С. 25–26.
126. Хоптяр А. О. Борис Грінченко: від переробки до адекватного перекладу кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збір. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп.: Вип. 19: у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Т. 3. С. 50–51.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАВЧАЛЬНЕ ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

БОРИС ГРІНЧЕНКО:
ГРАНІ ТАЛАНТУ

Серія «СВІТОЧІ НАЦІЇ»

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Підписано 26.03.2026. Формат 60x84/16. Гарнітура «Cambria».
Об'єм даних 1,82 Мб. Обл.-вид. арк. 7,4. Зам. № 1234.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Виготовлено в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.